

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
кафедра історії України**

**РУСЬКІ КНЯГИНІ МІЖ СХОДОМ ТА ЗАХОДОМ (СЕРЕДИНА
ХІ – ПЕРША ЧВЕРТЬ ХІІ СТ.): АННА ЯРОСЛАВНА, ГЕРТРУДА
ОЛИСАВА ТА ЄВПРАКСІЯ ВСЕВОЛОДІВНА**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти другий (магістерський)**

Виконала:
студентка VI курсу, 602 групи.
Чимчинська Віталіна Георгіївна
Керівник:
Кандидат історичних наук,
асистент кафедри історії України
Христан Назарій Михайлович
Рецензент:

**До захисту допущено
на засіданні кафедри історії України
протокол № _____ від _____ 2024р.
Зав. кафедрою _____ проф. Добржанський О.В.**

Чернівці - 2024

Заява

(Студент,-ка)

Номер студентської книжки:

Я заявляю, що наукова робота:

1) Була підготовлена виключно мною, * і:

А. Не порушує авторські права третіх осіб у відповідність із законом про авторське право.

Б. Повністю або частково була використана в якості основи для отримання диплому про вищу освіту або наукового ступеня мною чи іншою особою.

2) Крім того, я заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи збігається з друкованою.

Даною заявою я підтверджую, що був,(-ла) проінформований,(-а) про права та обов'язки студента,(-ки) Університету, про правила, що стосуються перевірки оригінальності наукових робіт. Тому я заявляю, що я згоден,(-на) на обробку моїх письмових робіт у відповідності з антиплагіатними процедурами Університету, а також на архівування цих робіт в базі даних інтернет системи Turnitin Similarity згідно з антиплагіатними правилами і процедурами Університету.

Я також свідомий,(-ма) того, що у випадку, якщо робота написана мною, за рішенням Комісії університету буде містити факти, які суперечать умовам зазначеним у цій заяві, або, якщо коефіцієнти виходять за межі гранично допустимих норм (згідно Додатку 2), робота буде повернута на доопрацювання.

Дата

Підпис

*Беручи до уваги істотний внесок з боку керівника наукової роботи.

АНОТАЦІЯ

Чимчинська В. Г. Руські княгині між Сходом та Заходом (середина XI – перша чверть XII століття): Анна Ярославна, Гертруда Олисава, Євпраксія Всеволодівна. Кваліфікаційна (магістерська) робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня вищої освіти спеціалізації 032 «історія та археологія» - Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці 2024.

Магістерську роботу присвячено питанню культурних перетворень, які зробили руські принцеси для Русі та європейських держав. Проаналізовано чималу кількість джерел та історіографічних праць, присвячених їхнім діям, що становлять звичайний набір сюжетів з життя руських принцес, і саме повернення до жіночої історії середньовічної Русі викликає чималий резонанс серед науковців у минулому й сьогодні.

Крім того у даній роботі ретельно розкрито питання, як шлюбні союзи Анни Ярославни й Генріха I, Гертруди Олисави та Ізяслава Ярославовича, Євпраксії Всеволодівни і Генріха IV вплинули на культурний та політичний обмін між Сходом та Заходом. Також окремо проаналізовано унікальний рукопис Кодекс Гертруди, який є вдалим прикладом поєднання східної та західної культур. Визначено, хто міг бути автором оригінальних мініатюр вміщених до Молитовника та виготовлених на замовлення княгині Гертруди Олисавої.

І наостанок простежено вплив княгинь на будівництво жіночих монастирів, храмів та реліквій.

Ключові слова: *Київська Русь, шлюбні союзи, руські княгині, Анна Ярославівна, Гертруда Олисава, Євпраксія Всеволодівна, Кодекс Гертруди, культурний та політичний обмін.*

ANNOTATION

Chymchynska V. G. Rus' princes between East and West (mid-11th – first quarter of 12th century): Anna Yaroslavna, Gertrude Olisava, Evpraksiya Vsevolodovna. Qualification (master's) thesis for obtaining the educational and qualification level of higher education. education specialization 032 «history and archeology» - Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi 2024.

The master's thesis is devoted to the issue of cultural transformations that the Russian princesses made for Rus and European states. A considerable number of sources and historiographical works devoted to their actions, which constitute a common set of plots from the life of Rus' princesses, have been analyzed, and it is the return to the women's history of medieval Rus that has caused considerable resonance among scholars in the past and present.

In addition, this work carefully reveals the question of how the marriage unions of Anna Yaroslavna and Henry I, Gertrude Olisavy and Izyaslav Yaroslavovich, Evpraxia Vsevolodovna and Henry IV influenced the cultural and political exchange between the East and the West. The unique manuscript Codex Gertrude, which is a successful example of the combination of Eastern and Western cultures, has also been separately analyzed. It has been determined who could have been the author of the original miniatures included in the Prayer Book and made to order by Princess Gertrude Olisavy.

And finally, the influence of princesses on the construction of convents, temples, and relics is traced.

Key words: *Kievan Rus, marriage alliances, Rus' princesses, Anna Yaroslavovna, Gertrude Olysava, Evpraksiya Vsevolodovna, Gertrude's Code, cultural and political exchange*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. МАТРИМОНІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ: АННА ЯРОСЛАВНА, ГЕРТРУДА ОЛИСАВА ТА ЄВПРАКСІЯ ВСЕВОЛОДІВНА.....	14
1.1. Шлюб Гертруди та Ізяслава.....	15
1.2. Шлюби Євпраксії Всеволодівни.....	17
1.3. Анна Ярославна та Генріх I.....	21
РОЗДІЛ 2. ДОЛІ КНЯГИНЬ: РЕКОНСТРУКЦІЯ ОСНОВНИХ ВІХ ЖИТТЯ.....	36
2.1. Гертруда Олисава: біографія, шлюб, віросповідання.....	37
2.2. Євпраксія Всеволодівна в латинських хроніках.....	45
2.3. Анна Ярославна: від княгині до королеви Франції.....	49
РОЗДІЛ 3. ВНЕСОК КНЯГИНЬ У КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ.....	65
3.1. Молитовник Гертруди.....	66
3.2. Жіночі монастирі Київської Русі та їх значення.....	76
3.3. Храми та реліквії.....	80
ВИСНОВКИ.....	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	106
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність теми. Руські принцеси та культурні перетворення, здійснені під їхнім впливом для Русі та європейських держав, становлять одне з ключових питань вивчення середньовічної жіночої історії. Зважаючи на чималу кількість праць, присвячених їхнім діям, що становлять звичайний набір сюжетів з життя руських принцес, саме повернення до жіночої історії середньовічної Русі викликало чималий резонанс серед науковців у минулому й сьогодні. Хоча насправді вивчення царівен на Русі довгий час перебувало і нині перебуває осторонь цієї історіографічної тенденції. Саме тому перечитання спадку принцес давно назріла та актуальна проблема, дослідження якої дозволить поглибити знання не лише про цю ділянку минулого Русі, але й здійснити вивчення її місця у середньовічному світі.

Дослідження матримоніальної політики середньовічної Русі у контексті європейського культурного й політичного простору XI – XII ст. є важливими й для сьогодні. Російська держава прагне знищити українців як націю, зокрема, шляхом стирання й заперечення нашого минулого. Показовими є інформаційні війни пов'язані із справжньою «війною» за пам'ять та спадкоємність Русі. Виходячи із окресленого гіпертрофованого уявлення росіян про минуле українців, потужна інтеграція Русі із середньовічною Європою безпосередньо свідчить про нашу багатовікову державність, а також про цивілізаційну єдність із європейським культурним простором.

Мета дослідження: розкрити роль матримоніальних відносин у політичному житті середньовічної Русі, реконструювати основні біографічні події із життя княгинь та простежити за їхньою культурною діяльністю.

Завдання магістерської роботи:

- Охарактеризувати вплив шлюбних союзів на соціальний та культурний обмін між Руссю та Європою. На прикладі союзів Анни Ярославни та Генріха I, Гертруди Олісави та Ізяслава Ярославовича, Євпраксії Всеволодівни та Генріха IV;

- Дослідити, чому долю Євпраксії Всеволодівни називають трагічною;
- Визначити, роль культурного обміну між Сходом та Заходом на прикладі Молитовника Гертруди та визначити, хто був автором мініатюр Кодексу Гертруди;
- Простежити за впливом княгинь на будівництво жіночих монастирів, храмів та реліквій.

Об’єкт дослідження: Матримоніальні відносини середньовічної Русі та вплив руських княгинь на політичний та культурний простір держави.

Предмет дослідження: Шлюбні союзи: Анни Ярославни й Генріха I, Гертруди Олисави та Ізяслава Ярославовича, Євпраксії Всеволодівни і Генріха IV. Вплив княгинь на культуру Русі: жіночі монастирі, Молитовник Гертруди та реліквії.

Хронологічні рамки дослідження. Середина XI – перша чверть XII століття.

Територіальні рамки дослідження. Територія середньовічної Русі у час означений у хронологічних рамках дослідження.

Методи дослідження: аналогічний метод, історичний метод, метод узагальнення, аксіологічний підхід.

Джерельна база дослідження. Всю джерельну базу можна умовно розділити на наративні, візуальні (до яких цілком можна віднести предмети, які пов’язані із царівнами Візантії) та сфрагістичні.

В контексті наративних неодмінно потрібно згадати декілька груп:

- Давньоруські;
- Візантійські;
- Західноєвропейські (латинські).

До давньоруських джерел, головним чином, можна віднести «Повість минулих літ», «Галицько-Волинський літопис» та «Київський літопис». Усі вони нажаль не дійшли до нашого часу в оригіналі, проте, «Повість минулих літ» до прикладу – збереглася у змісті пізніших літописних зводів. Вони звісно

віддалені від часу написання самого літопису на понад триста років, але через не втрачають свого значення.

Серед них одними з основних та головних є п'ять рукописів:

- *ПВЛ: Лаврентіївський*, який датується 1377 р. [8];
- *Радзивілівський*, датований 1490-ми рр.;
- *Академічний список* кінця XV ст.;
- *Іпатіївський*, близько 1425 р. [9];
- *Хлебніковський* кінця XVI ст.

До речі, саме в останньому з перелічених вище вміщені цікаві приписки про так звану «Мономахиню», дружину Всеволода Ярославовича.

Щодо візантійських творів, варто виокремити «Огляд історії» Іонна Скілиці та «Історію» Никити Хоніата [7]. Обидва джерела мають виняткове значення, адже Скілиця повідомляє про укладання шлюбу та смерть порфірородної Анни, а Никита Хоніат детально оповідає про зв'язки Романа Мстиславовича із Візантією.

Не менш важливе значення мають повідомлення Ях'ї з Антіохії, адже його наратив є один з основних джерел для реконструкції обставин укладання шлюбного союзу Володимира Великого та порфірородної Анни.

До окремої групи джерел можна віднести також давньоруські синоди. Незважаючи на пізнє походження більшості з них, інформація, яка до прикладу вміщена до «Любецького синодика» та «Видубицького синодика», дозволяє вірно перечитати ономастикон руських княгинь XI ст.

Складно переоцінити важливість сфрагістики для вивчення візантійських царівен на Русі. Їх виняткове значення поглиблюється тим, що недавні відкриття (зокрема, печаті княгині Марії знайденої у Києві) дозволяють цілковито переглянути проблему. Попри те, що про окремі печаті візантійських царівен відомо вже давно (як-от про печаті Феофано Музалон), їх систематизація бажає бути кращою [14].

Також важливо згадати «Хроніку» Тітмара Марзебурзького, яка дозволяє реконструювати основні події з життя руських княгинь та тогочасної Київської

Русі. Встановити хронологічну послідовність етапів котрі цікавлять нас при розгляді даної теми [15].

Одним з головних джерел є «Молитовник Гертруди» (Codex Gertrudianus) [17], адже молитви та мініатюри манускрипту, відображають духовний стан княгині і пов'язані з різними періодами її життя. Основну частину рукопису, власне Псалтир, створено для трірського архієпископа Егберта у Трірі або в Рейгенау наприкінці X ст. Друга частина праці, яка включає доповнення княгині Гертруди датується XI ст.

Варто відмити також «Документы о взаимоотношениях папской курии с великим киевским князем Изяславом Ярославичем и польским князем Болеславом II Смелым» [2]. В цьому джерелі знайшли відображення зовнішні взаємини папства з Польщею та Руссю.

Шлюб Анни Ярославни та Генріха I також висвітлено в «Житті Літберта Камбреського», «Хроніці Кларія», а праці «Історія церкви в Мо» історика церкви Мішеля-Кретьєна Туссен дю Плессі.

Історіографічний огляд дослідження. Історіографію по даній темі вирішили поділити на п'ять основних груп: дореволюційні праці, праці вітчизняних істориків, праці радянських істориків, праці іноземних дослідників, праці української діаспори та сучасних українських авторів.

Зробили такий поділ виходячи з особливостей ідейної й ідеологічної рефлексії та конкретного історичного періоду.

Дореволюційні праці вітчизняних істориків. До цієї групи можна віднести третій том «Історія України-Руси» Грушевського М.С. [45], де автор вказує нам на головні події, які відбувалися у Київській Русі в середині XI – першій чверті XII століття.

Зокрема слід також згадати про праці таких науковців, як М. Дашкевич, М. Костомарова та О. Барвінського. Їхні роботи більшою мірою допомагають реконструювати історію Київської Русі

Праці радянських істориків. Дані праці можуть містити в собі ідеологічний вплив, пов'язаний з марксизмом та ленінізмом, тому цілком та повністю довіряти інформації з цих праць не слід.

Назаренко А.В. у своїй праці «Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки, культурных, торговых, политических отношений IX -XII веков» [77] визначив основні напрямки міжнародних відносин Київської Русі та Західної Європи, в тому числі і шлюбний союз Ізяслава Ярославовича та княгині Гертруди. Автор у своїй роботі дає свідчення стосовно Ярополка Ізяславовича також.

Слід окремо загадати його працю «Генріх I та Анна Ярославна: таємниці долі» [79].

Реконструкція життя Гертруди викладена у статті Яніна В.Л. «Русская княгиня Олисава-Гертруда и ее сын Ярополк» та розвинена Анджеєм Поппе у праці «Гертруда-Олисава, русская княгини: Пересмотр биографических данных» [121]. За цією реконструкцією, можна прослідкувати основні віхи життя Гертруди та подальшу долю її манускрипту.

Вагоме місце займає праця Смирнової Є. С. «Миниатюры XI и начала XII в. в Молитвеннике княгини Гертруды. Программа, датировка, мастера» [104], адже авторка зосереджує увагу на проблемах, що стосуються створення мініатюр, їхнього датування.

Цікавими та пізнавальними є свідчення про майстрів, які виконували зображення на замовлення княгині, зауважимо, що дана тема і досі є дискусійною.

У роботах Сичова Н.П. «Искусство средневековой Руси» [107] та Лазарева В. Н. «Живопись и скульптура Киевской Руси» [64], висвітлюється інформація, що створені в своєрідному напівроманському, напіввізантійському стилі мініатюри XI ст. належать трьом майстрам і, що найімовірнішим місцем їх виконання слід вважати філію конгрегації монастиря Св. Якова в Регенсбурзі на Дунаї.

Свідчення про мініатюри також містяться в книзі Кондакова Н.П. «Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века» [61].

Більш детально про події в П'яченці та Констанці розповідає у своїй роботі «Історія Римських Вселенських Архиєреїв». І. Нагаєвський [76].

Автор подає цитати з праць очевидців, аналізує, як вплинули події на життя Євпраксії Всеволодівни та імператора Генріха.

Праці іноземних дослідників. Якщо ж говорити конкретно про праці, як висвітлюють постать Анни Ярославни, то тут, як ніяк доречно згадати про роботу о. Роже Аллю «Анна Ярославна – королева Франції» [102]. В ній надзвичайно детально описані факти із життя княгинь, основні гіпотези стосовно самої Анни, дат їхнього з королем Франції шлюбу та подальшої долі княгині.

Також слід згадати про працю Поппе А. «Гертруда-Олисава, русская княгиня: Пересмотр биографических данных» [96].

У даній роботі автор детально розглядає основні факти з життя княгині, аналізує в якому політичному, культурному та релігійному середовищі формувалася її свідомість. Згадує дослідник і про унікальний Кодекс Гертруди.

Праці української діаспори. Щодо постаті Євпраксії Всеволодівни то окремо слід згадати працю Іриней Назарка «Трагічна доля княжни Євпраксії Всеволодівни (1071-1109)» [82].

В ній автор на основні німецьких хронік реконструює біографію княгині, визначає основні причини шлюбу Євпраксії та цісаря і головне детально описує події в Констанці. Увагу дослідник також приділяє причинам укладання шлюбу княгині та імператора й деталям їхнього подружнього життя.

Про доньку Всеволода Ярославовича згадує у своїй праці «Видатні жінки України» й Наталія Полонська-Василенко [98]. До речі в цій же роботі містяться й відомості про Анну Ярославну.

Праці сучасних українських авторів. Серед історіографії важливе місце посідають праці Войтовича Л.В., зокрема «Галицкая Русь и Византия в XI – XII веках» [32] та «Князівські династії Східної Європи (кінець IX - початок

XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження» [33]. В працях висвітлюються, яку роль займала у суспільному та політичному плані Київська Русь на міжнародній арені.

У науковій праці «Святий Папа Римський Григорій VII – засновник Королівства Руси-України в XI столітті» Ідзьо В.С. [53] проаналізував джерела, наукові праці з Ватиканського архіву, Кодексу Гертруди та відтворив політико-християнську історію України XI століття у стосунках з Центральною та Західною Європою. В контексті цих подій автор згадує і про Гертруду та міжнародні зв'язки Русі.

Цінною працею слугує книга Козака Н.Б. «Образ і влада. Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст.» [58], в якій висвітлено не тільки головні події життя княгині, а й вміщена інформація про Кодекс Гертруди, теорії походження манускрипту, опис мініатюр тощо.

Не менш важливою є праця Качуровської-Крюкової Л. «Егбертів Кодекс X-XI ст. та його українське походження» [57], в якій подається інформація, щодо створення манускрипту, змісту молитов та трактування мініатюр.

Наступна праця, про яку слід зазначити, це «Анна Руська – королева Франції в світлі сторичних джерел» авторства Євгена Луняка. [71]

В даній роботі дослідник на підставі історичних джерел, аналізує та висвітлює діяльність й життєвих шлях Анни Ярославни, подає ґрунтовний аналіз всіх середньовічних свідчень про княгиню. Ну і звісно наводить детальні документальні свідчення.

Методологічну основу даного магістерського дослідження складають принцип об'єктивності та історизму, що зумовлено відповідними завданнями роботи й предметом пізнання.

Також використані засоби всебічності та зокрема сукупності спеціально-наукових й загальнонаукових методів властивих історіографії, історії, джерелознавству, археографії та деяких специфічних методів, які відносяться до історико-архівознавчого дослідження.

Застосовані і загальнонаукові методи, такі як:

- Історичний;
- Абстрагування;
- Логічний;
- Системно-структурний.

Серед специфічних методів, використаний аксіологічний підхід.

Завдяки даній методологічній базі вдалося під час написання роботи комплексно дослідити та вивчити об'єкт та предмет дослідження, здійснити наукову реконструкцію особливостей матримоніальної політики середньовічної Русі досліджуваного періоду.

Структура роботи. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел та використаної літератури.

РОЗДІЛ 1.

МАТРИМОНІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ: АННА ЯРОСЛАВНА, ГЕРТРУДА ОЛИСАВА ТА ЄВПРАКСІЯ ВСЕВОЛОДІВНА

На специфіку матримоніальних відносин середньовічної Русі наскрізно вплинуло прийняття християнства. Саме ця передумова дозволила київськими князям активно використовувати шлюбну дипломатію і династичні шлюби, як головні інструменти для досягнення дипломатичних цілей.

Розглянемо до прикладу, навіть Володимира Великого, після смерті своєї дружини Анни у 1011 році, князь вирішує знову одружитися і на цей раз обирає онуку германського імператора Оттона. Але, не тільки себе він забезпечив вдалим шлюбним союзом. Подбав і про своїх дітей.

Старший син Володимира Великого – Святополк оженився з донькою польського короля Болеслава Хороброго, а Ярослав – з дочкою шведського короля Олафа, Інгігердою (померла близько 1024 року). Щодо доньок, то Преміслава була одружена з угорським королем Ладиславом, інша дочка – з чеським королем Болеславом, а Доброніга – з польським королем Казимиром. Політику шлюбної дипломатії перейняв і син Володимира – Ярослав Мудрий. Не дарма ж його прозвали «тестем Європи».

Спочатку він сам об'єднався з Інгігердою, донькою шведського правителя, щоб убезпечити північні землі від вар'язьких нападів. Ладога таким чином стала власністю Інгігерди та отримала захист від шведського і норвезького королів. Окрім цього, забезпечив вдалими союзами своїх дітей.

Його донька Єлизавета, стала дружиною норвезького короля Гарольда Суворого, а після його смерті вийшла заміж за данського князя Свена. Анастасію він одружив з угорським королем династії Арпадів – Андрашом (Андрієм) I. А третю доньку Анну з королем Франції Генріхом I. Саме цей шлюб став одним із найвідоміших в історії шлюбної дипломатії, власне про нього в цьому розділі й піде мова.

Окрім шлюбу Анни та Генріха, в даному розділі ми також висвітлимо інформацію про союз сина Ярослава Мудрого – Ізяслава та представниці польської династії П'ястів – Гертуди Олисави. І безперечно згадаємо про шлюб Євпраксії Всеволодівни, онуки Ярослава, яка відомо не лише, тим, що була дружиною імператора Священної Римської імперії Генріха IV, а й після аморальної поведінки свого чоловіка, подала на нього скаргу Папі Римському, виступила з нею на синоді і в результаті її чоловіка визнали винним в своїх діяннях, а саму княгиню – невинною.

1.1. Шлюб Гертуди та Ізяслава

Шлюб Гертуди з сином Ярослава Мудрого Ізяславом було укладено в 1043 році. Варто зауважити, що даний союз більшою мірою був укладений за ініціативи брата княгині – Казимира I, який всіма силами намагався закріпити свої позиції в Польщі за допомогою зближення з Київською Руссю.

Дані намагання Казимира дійсно справилися. Практично на декілька десятиліть між Руссю та Польщею було встановлено добросусідські відносини, адже після смерті свого старшого брата новгородського князя Володимира Ярославовича Ізяслав стає першим спадкоємцем, а після смерті свого батька 20 лютого 1054 року – великим князем київським. [34, С.25]

Але в даному випадку можна також свідчити і про те, що шлюб Ізяслава та Гертуди був частиною ще більш ширшої політики, що проводилася Ярославом Мудрим. Батько Ізяслава також знаний, як «тесть Європи» активно шукав союзи з європейськими державами через шлюбні зв'язки своїх дітей. Свого часу він використав шлюбну дипломатію для зміцнення відносин з Угорщиною, Норвегією та Францією. Тому шлюб його сина з представницею знатної польської династії П'ястів мав забезпечити Русі стабільність на західних кордонах держави.

Для Ізяслава шлюб з Гертудою також відіграв позитивний вплив. Чого вартує навіть те, що коли у 1068 році після поразки на річці Альта, князя

вигнали з Києва, його дружина разом з ним перебувала у вигнанні у Польщі, де шукала підтримки для свого чоловіка. Зв'язки Гертруди з польською королівською родиною відіграли важливу роль у забезпеченні безпеки та добробуту для сім'ї князя. [96, С. 207]

А в 1073 році, коли Ізяслава після повернення на рідні землі, знову вигнали з Києва, його дружина шукала допомоги вже у Священній Римській імперії, зокрема у імператора Генріха IV. Ці події свідчать про те, що Гертруда була не просто символічною фігурою при дворі, а брала активну участь у міжнародній політиці і підтримувала зв'язки зі своїми західноєвропейськими родичами.

Під час вивчення даного питання також важливо звернути увагу на релігійний аспект. Хоча в час укладання шлюбу між Гертрудою та Ізяславом Київська Русь офіційно прийняла християнство за Володимира Великого, розкол між Східною та Західною церквою в XI столітті вже набирав обертів.

Оскільки княгиня була представницею польської династії, а сама Польща перебувала в орбіті латинського християнства, то це могло викликати певні труднощі під час укладання шлюбу з православним князем Ізяславом. Проте, цей шлюб навпаки засвідчив відкритість Русі до взаємодії із західноєвропейськими християнськими традиціями. [96, С. 210]

Цілком можна припустити, що цей союз також сприяв інтеграції західних культурних елементів у руську культуру. Хоча її прямий вплив доволі складно виміряти. Хіба наприклад Молитовник Гертруди, який міг вплинути на розвиток релігійної літератури на Русі, демонструючи її зв'язки з латинським світом.

Також існують припущення, що саме через такі шлюби, як між Гертрудою та Ізяславом в книжній культурі тодішньої Русі з'являлися переклади західних християнських текстів, які доповнювали візантійську традицію. Проте, ці гіпотези не до кінця доведені.

І наостанок варто відмітити, що одним із важливих результатів шлюбу, було питання спадкоємності влади. Саме в цьому контексті син Ізяслава та

Гертруди – Ярополк став важливою фігурою на політичній арені Русі. Отримавши не лише від батька право на київський престол, але й успадкувавши західні зв'язки завдяки намаганням своєї матері.

Отже, шлюбні зв'язки династій П'ястів та Рюриковичів, безсумнівно розглядалися, як віхи відносин між Польщею та Київською Руссю та були своєрідними угодами, що підтверджували спільність інтересів. [73, С.145-158]

1.2. Шлюби Євпраксії Всеволодівни

Політика шлюбної дипломатії не оминула й доньки Всеволода Ярославовича – Євпраксії Всеволодівни. Ще у віці 15 років, княгиню заручили з маркізом із Нордмарку Генріхом Довгим. Така партія була обрана для Євпраксії не випадково, адже між герцогами Нордмарку та князями Київської Русі існували давні зв'язки. Наприклад, донька Володимира Великого була дружиною маркграфа з Нордмарку Бернарда, а сини Ярослава Мудрого – Володимир та Святослав були одружені з сестрами принцесами Нордмарку.

До свого судженого Євпраксія прибула не з «пустими руками» а з великим посагом, який німецькі хронікарі описують наступним чином: «дочка руського царя приїхала урочисто, з валкою верблюдів, які були навантажені розкішним одягом, дорогоцінними каміннями й взагалі незліченними скарбами». [82, С.77]

Спочатку її поселили в жіночому монастирі в Кведлінбурзі, що знаходився в Саксонії, де настоятелькою була сестра імператора Генріха IV. А вже у 1086 році Євпраксія (звана Адельгайда – «шляхетна істота») та Генріх одружилися, але подружжю не судилося довго прожити разом, вже у 1087 році маркіз помирає.

Будучи вдовою у віці 16 років княгиня повертається до монастиря, де вона перебувала до одруження з наміром вступити в ряди черниць, проте, її краса вразила цісаря Генріха IV настільки, що він одружується з нею в Колонії в 1089 році. В цьому ж місці Євпраксію коронували німецькою імператрицею. [76, С.254]

Що стало причиною шлюбу цісаря та княгині достеменно невідомо, багато дослідників висувують власні теорії щодо цього. До прикладу Наталія Полонська пише, що цілком можливо, що старий цісар, сини якого були дорослішими за Евпраксію, закохався в молоду вдову, побачивши її краєм ока у своєї сестри аббатіси. [98, С.66]

Проте, чи варто називати цісаря старим, зважаючи на те, що на момент укладання шлюбу з княгинею у 1089 році йому було 39 років. При цьому його сини дійсно було старшими за його юну дружину.

Більш правдоподібною причиною можна вважати, уявлення Генріха IV про «дорогоцінні скарби» батька Євпраксії Всеволода Ярославовича. Також потрібно згадати тодішню політичну ситуацію. Цісар тривалий час вів безустанну боротьбу з Папами Римськими і потребував великих коштів, яких не міг дістати в Німеччині.

До цього Німеччина тричі бачила багатства Київських князів. Вперше під час прибуття князя Ізяслава в 1075 році в Майнц, коли він дарував різні подарунки Генріху IV взамін на допомогу в боротьбі проти братів Святослава та Всеволода.

Вдруге, коли посол цісаря Бурхгарт привіз від Святослава скільки, золота та срібла, що ніхто й не пам'ятав, що колись хтось привозив стільки у Німеччину.

Ну і втретє, коли Генріх побачив посаг Євпраксії та зрозумів, що Всеволод ніскільки не бідніший за своїх братів Ізяслава й Святослава. А його фінансова допомога була доречною під час боротьби з васалами. [82, С.80]

Незважаючи на всі переваги шлюбу з Євпраксією, з перших днів цісар змусив княгиню брати участь в його розпусних розвагах. Генріх був максимально жорстоким та брутальним до своєї другої дружини.

Як повідомляє проф. Н. Полонська, він «у деяких виявах був не тільки аморальним, але навіть не нормальним. Його перша дружина Берта покірно зносила всі його примхи; вона була відданою, покірною дружиною і разом з чоловіком вистоювала в Каноссі, щоб дістати прощення Папи Григорія VII.

Євпраксія-Адельгайда мала іншу вдачу; з Києва принесла вона почуття власної жіночої гідності і незалежності». [98, С.67]

Як відомо з історії, Генріх IV мав конфлікт із Папою Григорієм VII через питання інвеститури – права призначати і затверджувати духовних осіб. За це Генріх був відлучений від церкви. У січні 1077 року, аби випросити прощення, він вирушив до замку Папи в Каноссі, що неподалік від Реджо на півночі Італії. Разом із дружиною Бертою та сином Конрадом Генріх чекав три дні біля воріт, доки Папа не погодився.

Щодо Євпраксії, то син Генріха Конрад, який був свідком аморального поведіння батька з його молодого дружиною, узяв княгиню під свій захист, але це ще більше ускладнило ситуацію. [82, С.80]

Пізніше Конрад втік до маркграфині Матильди. Тоді розгніваний Генріх вирішив «піти» з військом на Рим, проти Папи Урбана II. Свою дружину він звісно взяв із собою.

Плани різко змінилися, адже вороги загородили всі альпійські перевали і цісарю довелося замкнутися в кріпості у Вероні. Саме тут він поміщає у в'язницю Євпраксію. Проте, навіть у неволі княгиня проявила ініціативу та знайшла спосіб сконтактувати з Матильдою Тосканською – відомою прихильницею Папів.

Для кращого розуміння цих подій варто відзначити, що Матильда Тосканська (1046–1115) передала своє володіння Апостольському престолу.

Проте син Генріха IV, Генріх V (1089–1121), не визнав цього дарування, і пізніше так звані «матильдські землі» стали причиною конфліктів між Римом та німецькими імператорами.

Саме Матильда допомогла Євпраксії втекти з ув'язнення у Вероні. Після цього Євпраксія діяла в тісній співпраці з графинею, яка повідомила Папу Урбана II про втечу Адельгайди та все, що та розповіла про свого чоловіка Генріха IV.

За порадою Матильди Адельгайда подала скаргу Папі на жорстоке поводження з боку Генріха IV, а згодом, завдяки її підтримці, Євпраксія була прийнята самим Папою.

В 1094 році скаргу княгині розглянули на синоді в Констанці. За словами Бертгольда, який був учасником цього синоду, «Скарга королеви Пракседи, яка втекла до Італії від свого чоловіка Генріха, прийшла на Констанцький синод. Королева призналася, що була змушувана до стількох і таких нечуваних розпусних чужолоств та оргій, що навіть вороги виправдали її втечу і вона з'єднала в собі співчуття всіх католиків за такі кривди». [76, С.254]

Наступного ж року 1095-го Урбан II скликав синод до П'яченци в Ломбардії, на який Євпраксія прибула особисто. «Зацікавлення трагедією Євпраксії було таке велике, що на синод з'явилося близько 4 000 єпископів, ігуменів і духовних осіб та близько 30 000 князів, графів і лицарів так, що наради відбувалися під голим небом». [76, С.255]

Хронікар цього синоду Бертгольд так це описує: «На цьому синоді Пракседа, вже перед тим відлучена від Генріха, оскаржила свого чоловіка перед Апостольським Зверхником і священним синодом у нечуваній розпусті, у якій жив він сам і примушував і її до чужоложства. Її скаргу Папа зі священним синодом прийняли досить милосерно пізнавши, що вона не робила сама тих нечистот, але радше їх проти волі переносила. Тому лагідною покутою за такі терпіння її розгрішив, тим більше, що вона не соромилася свого гріха виявити добровільно й публічно».

В результаті княгиню визнали невинною, а цісаря засудили за його аморальну поведінку. Генріх IV був засуджений, виклятий синодом, а його сила була зламана.

Проте, як слушно зазначає проф. Полонська: «Адельгайда одночасно вбила й себе: залишитися королевою вона не могла. Вона покинула Італію, де сказала надто багато правди. Агенти Генріха IV полювали за нею». [98, С.68]

Спочатку вона вирушила в Угорщину, а пізніше повернулася на батьківщину, де не застала свого батька, Всеволод помер 13 квітня 1093 року.

Літописець повідомляє: «1093 року преставився великий князь Всеволод, син Ярослава, внук Володимира, місяця квітня 13-го дня». [6]

Повернувшись до Києва, Євпраксія оселилася в Києво-Печерському монастирі. Як влучно підкреслює Полонська: «Показовий факт: лише після смерті Генріха IV у 1106 році вона стала черницею в монастирі». [98, С.68]

Євпраксія прожила ще три роки в монастирі, замінивши імператорську корону на чернечу вуаль. Тут, у Києво-Печерському монастирі, ніхто не цікавився її драматичним минулим, як цїсарівни Адельгайди, яка була в Кельні і першої жінки – активної учасниці церковного синоду.

Про смерть княгині, літописець лаконічно зафіксував: «1109 року преставилася Євпраксія, дочка Всеволода, в липні, і була похована в Печерському монастирі у дерев'яній церкві, поруч із тими, хто спочиває». [6, С.186]

1.3. Анна Ярославна та король Генріх I

В контексті матримоніальних відносин практично неможливо не згадати про доньок Ярослава Мудрого та Інгігерди, зокрема Анну шлюб котрої в історіографії обговорюють і досі.

Щоб краще зрозуміти передумови шлюбу варто звернути уваги на постать самого короля Генріха I, адже про нього збереглося куди більше відомостей ніж про його дружину.

Через свого дідуся Гюга Капета Генріх походив від Оттона Саксонського та Роберта Сильного, предків капетингів, а також німецьких цїсарів. А завдяки бабусі Аделяйді був спорідненим з святим Вільгельмом із Жерони і протопластом Каролінгів Карлом Молотом. [102, С.32-40]

Його батьками були Роберт Побожний та Констанція з Арля, донька Вільгельма Тайфера – графа Тулузи.

Дитиною Генріх зростав у нелюбові своєї матері та спостерігав за нещасним шлюбом своїх батьків. Та все ж саме його батько обрав для

помазання в Ремсі 14 травня 1027 року і пізніше саме він розпочне панування замість Роберта Побожного.

Не дивлячись на своє практично 30-ти літнє панування, Генріх не був дуже відомим. Однак, як зазначають хронікарі він був сильною особистістю, а також zarazом мав гарну вроду. Проте, правив у складний період. [93, С.22]

Стосовно майбутнього шлюбу, то до вибору майбутньої дружини король Франції поставився відповідальною.

Спочатку його інтерес впав на Матильду, дочку німецького короля Конрада II. Але незадовго до укладання шлюбу наречена померла, причини досі невідомі.

Згодом біля 1043 року Генріх одружується з вже іншою Матильдою – сестрою німецького цісаря Генріха III, але вона вмирає практично через рік після укладання шлюбу, не подарувавши королю спадкоємця. Таким чином на тридцять шостому році життя Генріх I залишається самотнім та без дітей.

Генріх знову хоче випробувати своє щастя та знайти достойну дружину, яка б змогла гідно нести статус королеви Франції.

Спогади про матір, яка його не любила відвертали його від знатних родин Провансії, а також дому Фляндрії та Вермандуа. Тоді його увагу привернув Київ.

У своїх добрих зв'язках з європейськими дворами, він не раз чув про велич Києва, який як зазначав Адам Бременський та Тітмар були рівнею самій Візантії. [102, С.118]

Коли Генріх все-таки вирішив послати послів до короля Русі, щоб здобути руку його доньки, він мусив бути добре проінформованим стосовно відповіді. Ймовірно перед цим відбулося певне зближення дипломатичного та торговельного характеру, що було доволі популярним в цей час.

До вибору послів король також поставився відповідально. Це були Роже II та Готьє, єпископи Шалона і Мо, а також Гослен де Шоні.

Роже, Готьє та Гослен часто бували при королівському дворі, адже їхні імена нерідко зустрічаються серед свідків королівських актів, особливо під час неповноліття Філіпа, коли регенткою була Анна, а опікуном – Бодуен.

Точно визначити дату та маршрут подорожі важко, але логічно припустити, що вони зупинялися у Вормсі або в Кельні, щоб відвідати імператора Генріха III, Казимира в Кракові та інших важливих осіб, чия підтримка могла додати престижу і зміцнити позиції короля. А стосовно року, то можна припускати, що до Києва справжнє посольство прибуло під кінець 1046 року або ж на початку 1050 року.

Подорож, безумовно, була довгою і складною, можливо, навіть небезпечною, адже їм довелося подолати дві або три тисячі кілометрів через тогочасну Європу, розірвану внутрішніми конфліктами й національними суперечностями. Щонайменше два місяці знадобилося для такої подорожі.

Зустрічали французьку делегацію з усією пошаною. І коли все вже було сказано та готово, королівський двір задумав виїжджати. Опісля було прощання Анни у великій залі зі всією своєю великою родиною.

Ми не знаємо, яким точно шляхом пролягала подорож Анни. Можна лише припустити, що посли не обрали б їзду біля Середземного моря вздовж бережів, бо це було б небезпечно.

Найімовірніше вони їхали через Краків або ж варязьким шляхом, північною дорогою вздовж ріки Ловаті, пізніше Волхвою аж до Ладogi. [93, С.67]

Коли їхній шлях пролягав через рівнини Пікардії або Шампані, а потім через великі ліси, супровід Анни під вечір дістався до стін Санлі. Місцеві жителі збиралися натовпами вздовж дороги з Мо, на перехрестях В'етель або Бове, а також біля воріт Крейль, щоб побачити обличчя їхньої нової королеви.

Коли Анна Ярославна прибула до палацу, король вийшов їй назустріч і допоміг спуститися з коня. Невпевнене знання французької мови не мало великого значення в ту мить: на обличчі Анни сяяла щира усмішка київської красуні, яка не потребувала слів для вираження своїх почуттів. Вона елегантно

нахилилася, а король Генріх, зворушений зустріччю вперше, вклонився їй у знак пошани. [79, С.353-354]

Ймовірно вже у травні 1051 року в соборі Реймса відбулася незвичайна трійна подія, яка є унікальною в літописах Франції і в історії Церкви. Принцеса з Києва взяла шлюб із французьким королем, після чого архієпископ провів обряд її коронації. У той же день новий єпископ також отримав своє освячення.

Точна дата весілля Анни та Генріха досі залишається предметом дискусій серед істориків. Основні суперечки зосереджуються навколо двох можливих років – 1049 та 1051. Іноді також згадується 1050 рік, хоча це припущення роблять рідко та з великою обережністю.

Більшість науковців підтримують пізнішу дату – 1051 рік. Це підтверджується рядками з агіографічного тексту, написаного ченцем Родульфом наприкінці XI – на початку XII століття, під назвою «Життя Літберта Камбреського». У цьому творі описуючи події 1051 року згадується шлюб Генріха I з донькою князя Русі: «Королівством Франкським правив тоді король Генріх, муж сильний зброєю та достойний королівства, яке він тримав. Оскільки за декілька років квітучої юності ні з ким він не пов'язав себе шлюбними узами, то франкська знать запропонувала йому дочку з роду руського короля. Послушник з Камбре, висвячений у майбутньому на єпископа, бо того чоловіка добре знали й шанували, був тут, маючи також важливу причину. Це відбувалося саме тоді, коли наречена й собі готувалася до шлюбу, час тих урочистостей був відмічений королівським благословенням, а також і висвяченням. На цьому королівському вінчанні господар наш єпископ Літберт з Камбре був присутній і висвячений перед ним» [102, С.43-50]

Звичайно, на даних з «Життя Літберта Камбреського» ґрунтується також твердження з XII тому збірки «Галлія Християна» 1770 року, у праці наводиться детальна інформація про абатство під назвою Вільє: «Після смерті Матильди Генріх одружився з Анною, дочкою Жерізеля [Ярослава], короля русів, і ця нова королева була коронована і посвячена в Реймсі того ж дня, коли Літберта з Камбре було висвячено на єпископа у 1051 році».

На цій підставі більшість істориків датують народження Філіпа 1052 роком, хоча деякі дослідники зазначають 1053 рік, слідуючи свідченням Мезере. Проте, є й інші свідчення, які вказують на те, що весілля могло відбутися на два роки раніше, ніж 1051.

«Життя Літберта Камбреського» було написане кілька десятиліть після шлюбу Анни та Генріха, а також після освячення Літберта. За цей час точний рік події міг бути забутий. Залишилося тільки загальне уявлення, що все відбулося весною, в день великого релігійного свята, найімовірніше на Трійцю або, менш вірогідно, на Великдень. У 1051 році ці свята відзначали 31 березня й 19 травня відповідно. Проте, у свідченнях Родульфа є деякі неточності: автор не знав, що Генріх I вже був раніше одружений, а також не називає імені нової королеви або її батька. Тому точну дату події в Реймсі він міг визначити лише приблизно. [102, С. 55-60]

Хроніка Кларія, написана в 1108-1109 роках, теж не дає точної дати весілля Генріха I. Описуючи події, що мали місце у Франції в період між 1046 та 1047 роками, Кларій пише: «У той час король Генріх відправив Готьє, єпископа Мо, та Гослена де Шоні разом з іншими посланцями до одного з королів у грецьких землях, щоб той видав за нього свою дочку. Повернувшись до Франції, вони привезли королю величезні дари та його майбутню дружину» [79, С. 353]. Це можна трактувати як на перевагу 1049 року, так і на користь 1051 року.

Також неоднозначним є свідчення з примітки на полях праці під назвою «Псалтирь Одальрика» XI-XII століть: «У рік 1049 після Втілення Слова [тобто від Різдва Христового], король Франції Генріх відправив шалонського єпископа Роже в Рабастію [ймовірно, Русь] по дочку короля» [79, С. 354].

При розгляді цього питання важливо зосередитися і на документах, які пов'язані з подією. Відповідно, можна говорити про грамоту латинського єпископа Еліанана, датовану 3 грудня 1059 року, підписану Генріхом I. У ній згадується 29-й рік його правління та 10-й рік життя його сина Філіпа. Тому ймовірно, що королевич, народився до грудня 1050 року.

Чернець-бенедиктинець із конгрегації мавристів, історик церкви Мішель-Крет'єн Туссен дю Плессі у своїй праці «Історія церкви в Мо», виданій у 1731 році, наводить конкретну дату вінчання королівського подружжя. Він пише: «...Невдовзі Генріх I звернув увагу на принцесу Анну, дочку Ярослава, короля Русі, щоб подружитися з нею. Савейр і Госелін де Шаліньяк були обрані для того, щоб поїхати і попросити її. Вони отримали і повернулися до Франції в 1049 році щасливі з подарунками та милістю.

Король одружився з нею на Свято Трійці, а наступного року в них народився син, якого назвали Філіп I... Він був 9 червня 1050 року на відкритих раках з мощами в монастирі присвяченому Святому Діонісію, що було зроблено всупереч релігійним вимогам монастиря Святого Емерама Регенсбурзького» [79, С. 355].

Свято Трійці в 1049 році відзначили 14 травня, що дозволяє припустити, що навесні наступного року з'явився на світ перший син подружжя – Філіп.

Цілком ймовірно, що 9 червня 1050 року щасливі Анна та Генріх могли взяти маленького принца на релігійне свято, адже король і вся Франція чекали на спадкоємця престолу практично два десятиліття.

Ще один аргумент на користь дати шлюбу Анни та Генріха 14 травня 1049 року. Коли у них уже народився син Філіп, дата його народження набула сакрального характеру для французького двору, адже вони вірили у важливість таких моментів. Отже, цілком можливо що сакральним було і 14 травня 1027 року, коли Генріх I був коронований своїм батьком Робертом Побожним. Цілком ймовірно, що саме тому 14 травня подружжя обрало, як визначну дату для себе.

Отже, найбільш ймовірно, що шлюб Анни та Генріха I був укладений 14 травня 1049 року. На той момент королю був 41 рік, а його дружині біля 20. У свою чергу це підтверджує ще одну позицію Мезере про тривале очікування французького двору на вагітність нової королеви. Простий арифметичний розрахунок, дозволяє припустити, що Анна могла завагітніти через декілька місяців після весілля.

Таким чином, Анна Ярославна змогла швидко виконати бажання короля та його прибічників. Враховуючи важливість своєї ролі, королева, ймовірно, хвилювалася, і могла пообіцяти побудувати церкву на честь Святого Вінсента-чудотворця, якщо їй вдасться чимшвидше подарувати королю спадкоємця.

Після весілля перша дитина не змусила на себе чекати – без затримок на світ з'явився здоровий хлопчик, якого назвали Філіпом.

Дослідники вважають, що Філіпом малюка назвали не просто так. Існує легенда, яку в XVII столітті згадав Дені Пето на латинській епітафії, про те, що Філіп був нащадком Пріама, одного з героїв Троянської війни.

Інші вважають, що королева Анна, обравши ім'я Філіп, бажала увічнити пам'ять своєї бабусі Анни Візантійської, чиє ім'я вона носила, і яка теж могла мати певний зв'язок з іменем Філіп. [102, С.64]

Можливо, Анна була побожною і шанувала апостола Філіпа, про якого говорили, що він проповідував Євангеліє в землях скіфів, а потім у Галлії. Його мощі були перенесені з Гієраполісу (Фригія) до Константинополя, потім до Риму, до церкви Дванадцяти Апостолів. Карл Великий отримав частину цих реліквій, які були поміщені в Тулузі.

Згодом говорилося, що ченці з Клюні зберігають мощі апостола. Анна, ймовірно, могла отримати частину цих реліквій з Візантії, привезених під час її шлюбу з Володимиром. Княгиня доволі ймовірно, могла включити частинку цієї реліквії в обкладинку рукопису Кириличного Євангелія. Анна добре знала про апостола, який об'єднував її рідну землю з новою батьківщиною, тому ім'я Філіп було їй відомим та дорогим.

Окрім старшого сина, подружжя мало ще двох синів: Роберта, який помер у дитинстві близько 10 років, та Гюга, народженого в 1057 році, який став графом Вермандуа після одруження з Аделаїдою, дочкою графа Герберта, і помер у 1102 році після повернення з Другого хрестового походу. Також у них була дочка Емма, яка померла молодою у Вормсі до свого весілля.

Коли сини подорослішали, Генріх і Анна передали їх на навчання вчителю на ім'я Ангеран. Хоча нам не відомі деталі цього навчання, було б

дивно, якби діти короля і королеви не отримали ґрунтовної освіти, особливо за часів таких визначних вчителів, як Ляфранк, абат з Бека, архієпископ Кентербері, Петро Дам'ян, Гібер де Ноган і Сіжебер де Жамблю, коли монастирські школи процвітали.

Папа Миколай II у листі до королеви Анни вітав її з благословенням материнства та хвалив її за те, що вона виховувала своїх дітей у любові до Творця. Він навчав їх, як синів шляхетного роду, що вони повинні більше шанувати справедливість і мудрість, ніж багатство та владу. Цей лист, будучи теплим привітанням королеві, можливо, також був попередженням для короля, якому благочестивість Анни могла б допомогти краще зрозуміти Божі плани.

У 1059 році королю Генріху виповнилося 50 років, а його старшому сину Філіпу було вже 7 років. Король вирішив, що прийшов час підготуватися до передачі влади своєму наступнику.

З часів Гуго Капета спадкоємність передавалася у спадок, проте Генріх з побоюванням ставився до того, щоб повернутися до виборного спадкоємства. Він вирішив провести коронацію сина ще за свого життя і помазати його святим миром, щоб забезпечити йому недоторканий статус. [102, С.73]

Через кілька тижнів після коронації королівська сім'я вирушила до міста Дре. Там Генріх робить пожертву святому Петру в Шартрі. А його син Філіп підписує документ поруч із батьками, оскільки, будучи королем, хоч він ще не виконував владу, носив цей титул і отримував належні почесті. Наступного, 1060 року, всі троє підписують ще один документ на користь Сен-Мартен-де-Шам, і король пише: «Задля мого спокою і спасіння, заради моєї дружини та дітей». Можливо, він передчував свою швидку смерть. Хоча йому було лише 52 роки, він вже часто почав хворіти і з кожним днем відчував все більшу втому від буденних справ.

Незабаром сповнилося тридцять років правління Генріха. Більшість часу король проводив у дорозі. Постійно перебуваючи у супроводі своїх вірних воїнів, частіше тримав меч Карла Великого, ніж носив корону.

Безперервні походи, битви, облоги та засідки поглинали його час. На королівських документах, печатка зображує його на троні, де він велично сидить з короною на голові, тримаючи скіпетр та символ справедливості. Однак у реальному житті він більше часу проводив верхи, міцно сидячи між луками, ніж на троні в замку Санлі.

Як правитель франків, король забезпечував правосуддя серед них; великі васали шанували його і більше не кидали виклик цьому хороброму сюзерену. Дрібні шляхтичі, більше схильні до грабунків, ніж до васального служіння, боялися його візитів, адже цей суворий лицар був відомий своїм міцним правосуддям. Він був королем франків, але не всієї Франції.

Генріх знав, що він є королем з Божого благословення, оскільки Еальдус помазав його святим миром, освятивши його чоло, плечі й руки. Він добре пам'ятав цей день – Зелені Свята 14 травня 1027 року, коли його коронували в Реймсі королем франків з Божого веління.

Але що ж Генріх I зробив із цією Божою ласкою? Він розумів, що в усіх церквах і монастирях Франції бідний люд, увесь народ, на колінах молиться за нього. І коли прийде остання година, коли він складе скіпетр і меч, то відійде з Божою милістю. Незважаючи на це, Генріх не бажав визнавати свою хворобу чи втому.

Все частіше почав перебувати у своєму улюбленому лісі у Вітрі. В цьому мальовничому місці він відремонтував та облаштував будиночки дроворубів, і перебуваючи тут на самоті або ж сім'єю, коли всі разом – отримувал справжню насолоду. Під захистом височезних дерев він рятувався від літньої спеки та насолоджувався полюванням.

Проте, вранці 4 серпня він несподівано втратив свідомість. На допомогу викликали лікаря, але врятувати його не вдалося. Священник Гіслен дарував йому відпущення гріхів. Помираючи король Генріх тримав за руку свою дружину Анну, цілком покладаючись на Божу ласку. [102, С.75-80]

Після смерті Генріха I у 1060 році Анна стала регенткою свого малолітнього сина Філіпа разом із графом Балдуїном V Фландрським. Вона

виконувала цю роль до 1067 року, беручи активну участь в управлінні королівством. Її ім'я часто згадувалося у королівських документах, що свідчить про її значну політичну вагу в ті часи.

У 1061 році Анна вдруге одружилася, на цей раз її обранцем став граф Рауль де Крепі. Даний шлюб викликав неабиякий скандал при дворі. Рауль був звинувачений у подружній невірності, оскільки не розірвав свій попередній шлюб офіційно, що призвело до його відлучення від Церкви.

До того ж, одруження з графом послабило вплив Анни у королівському оточенні, але вона не втратила своєї влади повністю. Лише після смерті Рауля у 1074 році Анна знову здобула свій вплив при дворі, де її роль значно посилювалася.

Детально розглянувши основні моменти пов'язані з одруженням та власне самим шлюбом Генріха та Анни, слід також зазначити, що саме стало передумовами його укладання.

Після смерті свого батька Роберта, Генріх I був єдиним законним правителем своєї держави, проте майбутньому королю необхідно було втихомирити бунтівних васалів, а насамперед свого брата Роберта та матір Констанцію, до яких приєднався молодший брат Ед. [79, С. 357-358]

Спалахнула жорстока громадянська війна. Королева-мати намагалася зняти з трону одного сина, щоб підняти іншого і її до речі в цьому підтримувала частина вельмож.

Роберт зібрав військо поблизу міста Бургундії і вирушив разом з прибічниками проти свого брата. Дипломатичні намагання зупинити Роберта не мали успіху.

Генріх I проінформований діями свого брата, заручився підтримкою нормандського герцога Роберта II Диявола (таке прізвисько герцог отримав через свою лють у кривавих боях і підозри в отруєнні свого старшого брата, після загибелі якого він здобув владу), направив своє військо проти брата.

Вирішальна битва відбулася біля містечка Вільньов-Сен-Жорж й принесла перемогу військам Генріха I. Роберт, із залишками армії, був

змушений тікати до Бургундії. Розуміючи, наскільки руйнівною є війна, король пішов на угоду, передавши Роберту Бургундію у васальне володіння, яка вже фактично перебувала під його контролем.

А вже 25 липня 1032 року, практично через рік після смерті Роберта Побожного, в невеликому місті Мелен, де помер чоловік, пішла з життя його дружина Констанція. Поховали королеву ченці у Сен-Дені поруч із чоловіком, об'єднавши їх після смерті, попри всі суперечки за життя.

Незабаром проти Генріха I виступив молодший брат Ед, якого підтримав могутній граф Ед II Блуазький. Хоча Генріх зумів розбити союзників Еда, він був змушений передати йому в управління місто Орлеан, щоб уникнути чергового конфлікту.

Лише через двадцять років, після смерті Еда, це місто повернулося під королівську владу. За часів Генріха I королівський домен складався лише з невеликої області навколо Парижа, а його влада на решті територій Франції залишалася лише номінальною.

Для зміцнення своєї влади Генріх I постійно шукав сильних союзників. Як уже відзначалося вище, йому допомагав нормандський герцог Роберт II Диявол, знаний ще, як Великий, який по сумісництву був батьком відомого Вільгельма Завойовника.

Проте в 1035 році під час паломництва до Святої землі, де він сподівався очиститися від своїх гріхів, герцог помер. Перед вирушенням до Палестини він попросив Генріха I стати опікуном свого позашлюбного сина Вільгельма, відомого як Вільгельм Бастард. Незважаючи на своє прізвисько, Вільгельм утримав владу в Нормандії і пізніше підкорив Англію, створивши Англо-Нормандську монархію.

В той час одним із традиційних методів зміцнення своїх позицій були династичні шлюби. Однак, зважаючи на конфлікт Роберта Побожного з Церквою, король Генріх побоювався ймовірного відлучення, тому уникав шлюбу з родичкою.

Будь-який конфлікт із Ватиканом міг призвести до чергової хвилі кровопролиття. Вибір нареченої для короля був непростим, оскільки більшість монархів Європи були з ним так чи інакше пов'язані родинними зв'язками.

Невдовзі мандрівники привезли до Парижа новину про те, що князь Русі має доньку неймовірної краси, і вона не має родинних зв'язків із французьким королем.

За словами історика XVII століття Мезере, сватання та одруження з Анною не були для Генріха складними. Шлюб відбувся майже одразу після смерті Матильди. «Генріх, який, не маючи ані дружини, ані дітей, перебуваючи в розквіті сил у віці 39 років, швидко погодився виконати рекомендації своєї Ради, що вимагала від нього забезпечити Королівство спадкоємцями. Його поінформували про чарівність однієї Принцеси, яка зачарувала великого Монарха. Це була Анна... Закохавшись у розповідь про її досконалі риси, він направив єпископа з Мо разом із розкішною делегацією, щоб просити її руки. Його пропозицію було прийнято з величезною шаною та гостинністю, як того заслуговує принц, і принцесу було урочисто передано до рук єпископа, який привіз її до Франції. Шлюб викликав загальну радість, і всі сподівалися на успішніший союз, ніж із Матильдою». [102, С.54-60]

Насправді навряд чи все відбулося так легко. Шлях із Парижа до Києва був складним і довгим, а Русь для французів тих часів вважалася далекою країною, розташованою на межі християнського світу. На схід від руських земель, згідно з середньовічними уявленнями, починалися безкраї азійські степи, де мешкали загадкові народи Гог і Магог, які мали колись вторгнутися на християнські землі, що, як вірили, передвіщало кінець світу.

З огляду на те, що Генріх I був досвідченим і обережним правителем, малоймовірно, що він би відправив значне й важливе посольство без попередньої домовленості з київським князем.

Вірогідно, посланці французького короля вирушили у довгу та небезпечну подорож, вже маючи чіткі домовленості між Генріхом I та Ярославом.

Однією з головних переваг такого шлюбу була відсутність спорідненості між Анною та Генріхом I. Крім того, союз із Руссю, впливовою державою, цілком ймовірно міг надати Франції політичні вигоди.

Крім того, Київ був відомий своїми розвинутими дипломатичними, торговими та родинними зв'язками з Візантією, Польщею, Угорщиною, Норвегією та Швецією.

Придане, яке могла отримати Анна, могло суттєво поліпшити фінансовий стан французької корони. До того ж шлюб із руською принцесою міг стати відповіддю Генріху III, який, одружившись із Агнесою Аквітанською, мав можливість втручатися у внутрішні справи Франції. З огляду на те, що Аквітанія була великим герцогством, значно могутнішим за королівські володіння, Генріх I мав підстави турбуватися через цей шлюб.

Одруження з Анною надавало французькому королю могутнього союзника на сході. Якщо свідчення Ламберта Ашафенбурзького є правдивими, Ярослава Мудрого пропозиція шлюбу від Франції влаштовувала, адже дозволила б йому покращити своє становище та знайти впливового партнера на заході.

Серед інших переваг династичного шлюбу Генріха I з Анною Ярославною можна відзначити важливі родинні зв'язки, які Анна принесла би чоловіку. Її прабабуся Сігрид Горделива була матір'ю Естрід, яка у свою чергу була сестрою Кнута Великого, який володів Англією, Данією, Норвегією та Швецією. Естрід після смерті свого першого чоловіка, герцога Річарда II Нормандського, одружилася з Ульфом Торгільсоном, від якого народився Свен II Естрідсен, король Данії з 1047 року. Анна через свою матір Інгігерду була пов'язана з цими правителями.

Рідна сестра Річарда II Нормандського, Емма, була одружена спочатку з англійським королем Етельредом II Нерозумним, а потім із Кнутом Великим. Її син, Едуард Сповідник, останній король англо-саксонської династії, правив Англією до 1066 року. Гарольд II, наступник Едуарда, також був родичем Анни через її матір Інгігерду, яка була троюрідною кузиною вікінга Торкеля

Стирбйорнсона, по сумісництву він був дідом Гарольда II та Едіти, чоловіком якої був Едуард Сповідник.

На той час Норвегією правили Магнус I Добрий, який був двоюрідним братом Анни. А її сестра Єлизавета вийшла ще за одного норвезького правителя, дядька Магнуса – Гарольда III Суворого. Гарольд загине у 1066 році під час спроби захопити англійський трон, а Англія перейде під владу Вільгельма Завойовника.

При дворі Ярослава Мудрого деякий час проживав англійський принц Едуард Вигнанець, який був племінником Едуарда Сповідника і міг претендувати на англійський трон. Анна Ярославна, ймовірно, добре знала його. За деякими версіями, дружиною Едуарда Вигнанця могла бути Агата, ймовірно дочка Ярослава Мудрого та по сумісництву сестра Анни Ярославни.

Інші родинні зв'язки Анни також були значними: її сестра Анастасія вийшла заміж за угорського короля Андрія I, а брат Ізяслав – за Гертруду, доньку польського короля Мешка II. Пізніше інші Ярославичі також одружувалися з іноземними принцесами. Наприклад, Всеволод Ярославович взяв шлюб з візантійською царівною, яка подарувала йому сина – Володимира Мономаха.

З огляду на те, що скандинави відгравали важливу роль у тодішній Європі, коли практично всі норманські династії розбудовували власні держави по всій Європі, мати таку вигідну наречену для французької корони було значним досягненням.

Також зазначимо, що сама Анна Ярослава залишила по собі важливий слід в історії Франції, не лише як політична фігура, але й як культурна діячка. За свого життя королева відновила декілька абатств та церков.

Серед них варто відзначити абатство Сен-Венсан у Санлі, яке було засновано близько 1060 року. Після набігів вікінгів, споруда трішки постраждала, але завдяки Анні, яка жертвувати великі суми коштів на її відбудову, абатство вдалося відновити. Згодом це місце стало важливим духовним осередком у регіоні. [79, С.353]

Крім того, завдяки династичному союзу Анни та Генріха, нащадки доньки Ярослава Мудрого правили Францією кілька століть. Входили до численних європейських королівських родин, включаючи Люксембург, Іспанію, Англію тощо.

Таким чином, Анна не лише здійснила культурний обмін між Київською Руссю і Францією, але й своїм шлюбом з французьким королем заклала основи для майбутніх міжнародних зв'язків, які впливали на європейську політику протягом кількох століть.

Коротко підсумовуючи, все вище сказане можемо стверджувати, що практика матримоніальних відносин була дуже поширеною не лише для Київської Русі, але й для Європи тощо.

Династичні шлюби між представниками князівської сім'ї Київської Русі та членами шанованих європейських династій мали ряд переваг. Зокрема, забезпечували гідними союзниками, зміцнювали владу, мали вплив на культурний обмін.

РОЗДІЛ. 2

ДОЛІ КНЯГИНЬ: РЕКОНСТРУКЦІЇ ОСНОВИХ ВІХ ЖИТТЯ

При розгляді теми матримоніальних відносин також важливо на нашу думку, розуміти власне походження, біографію, віросповідання княгинь про яких у даній роботі йде мова. Це власне Анна Ярославна, Гертруда Олисава та Євпраксія Всеволодівна.

Анна Ярославна у свою чергу була не лише королевою Франції, матір'ю майбутнього короля та донькою Ярослава Мудрого. Вона також znana завдяки своєму розуму, побожності та культурній діяльності. Хоча життя княгині складно назвати легким, вона з гордістю та смиренням проживала трагедії, що ставалися протягом її земного життя.

Тому, не дарма про Анну Ярославну згадують у своїх роботах знані хронікарі та літописці, сучасні історіографи розслідують таємниці її життя, а інші автори описують її постать у романах.

Гертруда-Олисава була донькою польського короля, дружиною Ізяслава Ярославовича та укладачкою власного молитовника, котрий став цінним зразком культури Київської Русі. Зауважимо і те, що їй приписують створення декількох храмів, а саме Миколаївського жіночого монастиря та церкви в Турові.

У сучасній історіографії постать Гертруди привертає особливу увагу в роботах зарубіжних та вітчизняних авторів, проте, окремі аспекти її біографії і досі залишаються «білими плямами», а інші навпаки реконструйовано різними дослідниками з певними відмінностями.

Зважаючи на доступну джерельну та історіографічну базу спробуємо встановити основні віхи життя княгині та проаналізувати основні точки зору на найсуперечливіші факти її життя. Окремо варто зупинитися на чинниках, які мали визначальний вплив на життєвих шлях та світогляд Гертруди: віросповідання та сім'я.

І наостанок, в даному розділі поговоримо про Євпраксію Всеволодівну, доньку Всеволода Ярославича та відповідно сестру Володимира Мономаха.

Долю цієї княгині вважають однією з найтрагічніших, спочатку вона стала вдовою в 16 років після смерті маркграфа, а згодом вийшла заміж за цісаря Генріха, зустрілася віч-на-віч з розпусним, аморальним життям свого чоловіка, стала жертвою його ненормальної поведінки та терпіла до себе м'яко кажучи жакливе ставлення.

Але Євпраксія була не з тих, жінок, які просто склали руки і роками терпіли погане відношення до себе, вона показала свою сміливість виступивши на синоді перед тисячами вельмож зі скаргою на свого чоловіка. Завдяки цьому Генріха викляв синод, а княгиня отримала прощення.

2.1 Гертруда Олисава: біографія, шлюб, віросповідання

Варто розпочати з того, що Гертруда була донькою польського короля Мешка II Ламберта, який правив з 1028 року по 1034 рік та племінниці германського імператора Оттона III Рикси. По батьку княгиня була внучкою Болеслава Хороброго та правнучкою Мешка I. По матері її прадідом був Оттон II, а її бабусею була племінниця візантійського імператора Іоана Цимісхія Феофано.

З свідчень польських хронік нам відомо, що шлюб батьків княгині було укладено в 1013 році. У подружжя було троє дітей: Казимир, Гертруда та Ричеза. Точної дати народження княгині не відомо, однак, першою дитиною, вона не була, ймовірно за все, старшим був її брат Казимир.

Гертруда з молодшою сестрою виховувалися під керівництвом матері, у той час, її як і брата у віці 10 років було відправлено в один з монастирів. Для свого віку мати княгині була доволі освіченою. Цікавим фактом є те, що для Рикси була укладена компіляція про історію різних країн, яка зіграла вагому роль в польських анналах. [96, С.205-207]

У 1032 році Рикса після конфлікту з чоловіком, тікає разом з дітьми до своїх німецьких родичів, забравши з собою свою книгу, щоб за допомогою її відомостей довести право свого сина Казимира на правління.

Повертаються вони у Польщу в 1034 році, після смерті батька Гертруди. Цей час для країни був нелегким, тому що починається міжусобиця між претендентами на корону, у 1037 році до цієї боротьби приєднується брат княгині Казимир, який завдяки допомозі німецьких родичів та підтримці германського імператора, повертається до Польщі. Проте, формально старший син Рикси до 1039 року був васально залежним від Кондрада. [77, С.105]

У період втечі Гертруда дізналася, що головним документальним джерелом можуть бути погодинні записи, родинні зв'язки та все, що відбувається у хронологічній послідовності. Княгиня зрозуміла – в політичній боротьбі, важливо мати союзників, навіть колишніх ворогів, тоді майбутня дружина руського князя, ще не знала, що їй прийдеться повторити долю своєї матері.

В 1043 р. Гертруді судилося стати руською княгинею, дружиною сина Ярослава Мудрого Ізяслава, саме після цієї події її особистість починає формуватися між двох духовних світів. [6]

Вона стає очевидицею та учасницею подій історії Русі, пов'язаних з боротьбою за престол синів Ярослава Мудрого, їй доводиться пережити вигнання Ізяслава з Києва та шукати допомоги в Болеслава II Сміливого та Генріха IV, перебуваючи в Європі. Цей період часу для подружжя був складним, адже вони намагалисялюбими методами довести право Ізяслава на великокнязівський престол, в дану справу втрутився також Папа Римський Григорій VII Гільдебрандт.

Ізяслав Ярославових був третім сином Ярослава Мудрого та Інгігерди. Народився князь близько 1024 року і за весь час свого життя володів спочатку Туровським князівством, згодом Новгородським та землями деревлян. А пізніше став великим князем Київським.

Проте, як свідчить М. Котляр князь не мав здібностей до управління великою державою і до того, ж не отримав у спадок енергії. Цілком ймовірно саме тому, Ізяславу й не вдалося стати на тривалий час єдиновладним правителем Русі.

Також варто загадати, що князь разом із братами переяславським князем Всеволодом та чернігівським князем Святославом створив так званий тріумвірат Ярославовичів. Головною причиною створення такого союзу найімовірніше було прагнення синів Ярослава Мудрого збільшити свої володіння.

Ізяславу Ярославовичу такий союз пішов на користь, завдяки спільним зусиллям йому вдалося захопити більшу частину Волинської землі. Крім того, він перевів брата Ігоря до Смоленська, не давши ніяких володінь його синам Давиду та Всеволоду.

А в березі 1067 року Ярославовичі розбили військо полоцького князя Всеслава Брячиславича на річці Немига, згодом захопили князя в полон.

Але союз трьох синів Ярослава Мудрого спіткала і невдача. Влітку 1068 року половці розгромили тріумвірат під час битви на річці Альта. Як наслідок цієї битви Ізяславу Ярославовичу та його дружині Гертруді разом з дітьми довелося втікати до Польщі й шукати підтримки серед місцевої знаті, з якої в княгині були давні зв'язки.

Заручившись підтримкою Болеслава II Сміливого весною 1069 року Ізяславу Ярославовичу з сім'єю вдалося повернутися до рідного Києва, і навіть більше – стати великим князем київським. Але не все було так гладко. Поразка 1068 року та події 1069 року похитнули єдність тріумвірату. І як наслідок амбітний Святослав заручившись підтримкою брата Всеволода вигнав Ізяслава з київського престолу і поділив між собою та братом землі Ізяслава. Таким чином Всеволод Ярославович перейшов до Чернігова з Переяслава, а Святослав став князем київським.

Що залишилося Ізяславу? Знову податися у вигнання до Польщі. На цей раз Болеслав йому не допоміг, а навпаки вклав мирний договір з його братом

Святославом. Тому він прибув до двору імператора Священної Римської імперії Генріха IV. Цісарь отримавши дорогоцінні подарунки від Ізяслава, пообіцяв примирити братів, але цього не сталося.

Так само, позитивних зрушень не трапилося і після звернення князя із Гертрудою до Папи Римського Григорія VII.

Повернутися до рідного Києва Ізяславу Ярославовичу вдалося лише після 1076 року, коли помер його брат Святослав. Всеволод поступився йому київським столом у 1077 році й між братами нарешті настала злагода.

У 1078 році Ізяслав допомагає повернути Всеволоду Чернігівські землі, які в того відібрали сини Святослава Олег та Борис. Вирішальна битва відбулася 3 жовтня на Нежatinій Ниві поблизу Чернігова, в результаті якої вони перемогли, проте Ізяслав загинув.

Варто наголосити, що, коли княгиня виходила заміж за князя в нього ще не було перспектив зайняти великокнязівський престол, він князував в місті Турові, яке отримав від свого батька, тому подружжя проживало спочатку в цьому місті. Згодом, в Турові почне княжити їхній молодший син Святополк. [61, С.90-100]

Згідно свідчень з «Повісті минулих літ» в Турові подружжя проживало приблизно дев'ять років та займалося розбудовою власної резиденції. За цей період в сім'ї з'явилося декілька дітей: Мстислав, Ярополк, слідом за ним в 1850 році народився Святополк, а останньою стала донька Євдокія, котра стала послідовницею схожих, як в її батьків династичних шлюбів, адже вийшла заміж за польського князя. [11, С.24]

Зважаючи на те, що Гертрудині молитви написанні латинською мовою, і серед них є Символ Віри на арк. 13v в латинському варіанті, можна припустити, княгиня була католичкою, цікавим є і той факт, що її син Ярополк також мав стати католиком, коли в 1075 році побував з місією в Римі. [57, С. 4-10]

Стосовно дітей цікавим виявляється те, що Гертруда неодноразово називає Ярополка як свого «єдиного сина».

Цей вираз повторюється в написах до мініатюри «Гертруда молить апостола Петра» (*unicī filii mei*), та у тексті «Молитви до Богородиці» (*pro unico filio meo Petro*). [132, С.50-62] Проте Ярополк не був її єдиним сином. У «Повісті тимчасових літ» під 1108 роком читаємо: «В то же лето преставися княгини Олисава, Святополча мати, месяца генваря в 4 день». [8]

Слова літописця прямо вказують, що Ярополк не міг бути єдиним сином княгині. [96, С.209]

Повідомлення літопису про «матір Святополка» доповнює й напис на стіні храму св. Софії у Києві: «Господи помози рабе своей Олисаве, Святопльчи матери, руськыи княгъни». [37, С. 74]

Напис, ймовірно, був зроблений під час правління Святополка в Києві, в період між 1093 і 1107 роками, і вказує на те, що Олисава була законною княгинею, а не наложницею, як іноді помилково припускали.

Є припущення, що старшим сином Ізяслава, ймовірно, був Мстислав, хоча його хрестильне ім'я залишилося невідомим. [8], Ізяслав, перебуваючи на київському княжому престолі, призначив Мстислава керувати в Полоцьку.

Це рішення, на думку А. Поппе, реалізувало давню стратегію Ярослава Мудрого, який свого часу почав воєнні дії проти полоцьких князів і першим повідомив претензії на їхні землі. Ярослав назвав свого сина Ізяславом на честь свого брата, засновника полоцької гілки Рюриковичів, який помер у 1001 році. Ізяслав, у свою чергу, назвав свого сина Мстиславом, ймовірно, підкреслюючи свої претензії на Чернігів. Мстислав прожив недовго і помер у віці 25–28 років. [96, С.217]

А.В. Назаренко вважав, що народився Мстислав приблизно між 1040 і 1043 роками, припускаючи, що він міг бути позашлюбною дитиною.

Інший син Ізяслава, Ярополк, уперше згадується в літописі за 1071 рік як переможець над полоцьким князем Всеславом. Досліджуючи літописні дані, А. Поппе припустив, що Ярополк міг бути старшим сином Ізяслава і народився не раніше 1045 року. Своє ім'я князь отримав на честь свого пращура Ярополка Святославича.

А. Поппе також припустив, що при хрещенні Ярополка могли назвати іменем Петра-Святополка, старшого сина Володимира Святого, як це бажав Ізяслав. відповідно до династичної традиції, він як старший син мав право на Київський престол. Святополк, починаючи своє правління в Турово-Пінську, наслідував шлях Ізяслава, який також керував там ще за життя свого батька Ярослава. [96, С.217-220] Тому можна припустити, що Олисава самостійно обрала хрестильне ім'я Ярополка, яке мало особливе значення для латинського об'єднання.

До всього вище сказаного слід додати ще одне важливе джерело. У 1909 р. у Києві було знайдена печать на якій зображено погруддя св. Єлисавети, там же читаємо напис по бокам :OILIC-AIBIA – тобто Олисава. На іншому боці – зображення архангела у повний зріст і напис: (ГAB)PIIIIC. Свого часу Н.П. Лихачев припустив атрибуцію печаті Гертруді-Олисаві та датував її другою половиною XI ст. Пізніше, В. Л. Янін спробував дослідити патрональну приналежність архангела Гавриїла до Гертруди. Відкидаючи будь-які ідеї з іменем батька княгині, дослідник дійшов висновку, що патрон належав комусь із її синів.

Печать не може бути датована останніми роками життя Святополка, сина Гертруди, який при хрещенні отримав ім'я Михаїл. Найімовірніше, її виготовили в період між 1078 і 1086 роками, коли Гертруда проживала у Володимирі-Волинському під час правління там її сина Ярополка. Олисава, ймовірно, користувалася цією печаттю, перебуваючи поряд зі своїм сином, хрестильне ім'я якого могло бути Гавриїл.

Погоджуючись із гіпотезою В. Л. Яніна, викликає цікаве протиріччя - наявність двох святих покровителів у Ярополка Ізяславича. [121, С.158]

Щодо другого сина Ізяслава та Гертруди, Святополка, який народився в 1050 році, його вперше згадують у літописах, коли він у дев'ятнадцятирічному віці залишався на Полоцькому престолі. Ім'я своє він отримав на честь князя Святополка Володимировича, що правив у Турово-Пінському князівстві. Святополк мав покровителя – архангела Михаїла. [96, С. 205]

Питання про його старшинство щодо Ярополка просунулося В.А. Кучкіним, який спирався на «Слово о полку Ігоревім». [63, С.87]

Однак важливо відзначити, що після повернення до Києва на початку 1077 року та після політичної згоди Ізяслава і Всеволода Ярополк перебував у Вишгороді, а Святополка відправили княжити до Новгороду. Це протиборство проти його претензій на київський престол, тому логічно визначено Ярополка старшим сином Ізяслава після смерті Мстислава. [96, С.228]

Стосовно віросповідання княгині, то зважаючи на припущення В. Янін, вона могла кілька разів переходити з одного варіанту віросповідання в інший. Важливо підкреслити, що скоріш за все, вперше Гертруда змінила віру в 1040-х роках, коли одружилася на князі Ізяславі, отримавши ім'я при хрещенні Єлизавета. Проте, в манускрипті княгині, є декілька молитов в яких вона звертається до святої Єлени, як до своєї покровительки, тому не слід зневажати даний факт. Отже, дане свідчення, вказує на те, що, ймовірніше за все Гертруда декілька разів приймала обряд хрещення. [114, С.104-120]

На противагу цій гіпотезі, дослідник О. Назаренко стверджує, що в той період часу при переході з одного варіанту віри в інший, достатньо було лише обряду миропомазання. Проте, він засвідчує і те, що навіть найбільш освічені в теологічних питаннях представники князівських родин, не мали ясні уявлення про відмінності між церквами.

Тому, слід сказати, що дійсно можливо Гертруді доводилося, хоча б раз змінювати віросповідання, проте в особистому побуті вона залишалася католичкою, що засвідчує її манускрипт, котрий написаний латинською мовою за римським обрядом з елементами православних обрядів. [81, С.90]

Варто зауважити, що найбільше свідчень з «Молитовника Гертруди» є про Ярополка, котрий ймовірніше за все, був улюбленцем своєї матері. Цю гіпотезу підтверджують не тільки молитви з манускрипту, де Гертруда благає про захист свого сина у святих покровителів, а й численні сфрагістичні знахідки, котрі були знайдені в Києві та Львові.

Щодо молодшого сина Святополка, то в цьому питанні панує багато дискусій, які були породжені молитвою 206v-208v, де Гертруда називає Ярополка «unicus filius meus» («єдиний мій син»). Якщо розуміти цей вираз літерально, виникає багато дискусій, адже згідно з «Повістю минулих літ» – князь Ізяслав мав трьох синів: Ярополка, Святополка та Мстислава, щоправда Мстислав помер в 1069 році.

З метою обґрунтування цього факту, А. Бобрінський припускав, що син Ярослава Мудрого міг бути одруженим двічі, і відповідно у Ярополка та Святополка були різні матері. У 1960-х роках С. Висоцький в соборі св. Софії виявив графіті, яке подає ім'я матері Святополка – Олисава, тобто Єлизавета: «Господи, поможи рабі своїй Олисаві, Святополчій матері, руській княгині». [58, С. 156]

Цікаво, те що вже у 1057 році їхній син Ярополк наслідуючи намагання своєї сім'ї легітимізувати право на велике князювання, відправляється до Риму.

Найтрагічнішим періодом в історії Гертруди та її чоловіка, став час повернення до Києва після смерті Святослава в 1076 році, адже вже 3 жовтня 1078 році в битві на Нежatinій Ниві загинув Ізяслав, дана інформація засвідчена в «Повісті минулих літ». [11]

Після смерті чоловіка княгиня перебралася жити, до свого старшого сина Ярополка та його дружини у Володимир.

У 1085 році Ярополк, невдоволений урізанням своїх територій, повстає проти свого дядька Всеволода, однак через тиск з боку армії Всеволода Мономаха він відступає до Польщі, а Гертруда та Кунигунда потрапляють в полон. Невдовзі старший син княгині загине від рук найманого вбивці 5 грудня 1086 року, смерть сина сильно вплинула на неї.

Після цієї трагедії вона оселяється у свого молодшого сина Святополка в Турові. Це місто було добре їй знайоме, адже саме тут вони з Ізяславом прожили перші дев'ять років свого подружнього життя.

Після смерті Всеволода Святополк зайняв київський стіл і його матір також прибула до Києва в 1093 році з ним.

Перебування княгині тут підтверджують графіті на хорах Софії Київської, а також запис у літописі від 4 січня 1107 (1108) року про смерть княгині, якщо дійсно ці свідчення стосуються Гертруди, то вона померла у віці 80-85 років.

На жаль, місце поховання невідоме, проте, вірогідніше всього, це була або Десятинна церква, де знаходилося поховання її чоловіка Ізяслава Ярославовича, або, ймовірніше за все жіночий монастир Святого Миколая, який був закладений близько 1036 року поблизу селища Угорське, він належав до батьківських монастирів Ізяславовичів, княгиня опікувалася цією обителлю, а можливо і взагалі була її фундаторкою. [114, С. 107-110]

Життя Гертруди було доволі складним, а формування її світогляду відбувалося між двох релігійних світів та перепитій людських стосунків. Вона проявила себе, як мудра та освічена княгиня, яка всебічно підтримувала свого чоловіка, дітей та внуків. Завдяки її намаганням будувалися та оздоблювалися храми, а також був написаний молитовник княгині, що свідчить про вагоме місце живопису та релігії в житті дружини Ізяслава Ярославовича.

2.2. Євпраксія Всеволодівна в латинських хроніках

Князь Всеволод Ярославович крім своїх синів мав трьох доньок. Найстаршою була Анна (Янка), знана вона тим, що стала ігуменею Андріївського жіночого монастиря. Молодша – Катерина, вона також була черницею і померла 1085 року. А середущу і по сумісництву найвідомішу доньку Всеволода звали Євпраксією й народилася вона близько 1071 року. [98, С.65]

За середньовічним звичаєм Євпраксію, ще у віці 15 років заручили з маркізом Генріхом Довгим із Нордмарку. Подружжя було щасливим, але це щастя протривало не довго, адже 27 червня 1087 року маркіз Генріх помер.

Юна 16-літня княгиня, будучи вдовою в такому молодому віці, повертається у монастир в якому вона перебувала до одруження з наміром

постригтися в черниці, проте, як зазначає у своїй праці Нагаєвський, «її велика краса зробила враження на імператора Генріха IV так, що він оженився з нею в Колонії 1089 року». [76, С. 254]

Імператор Священної Римської імперії Генріх IV був сином Генріха III та Агнес де Пуатьє, яка була свого часу герцогинею Баварії.

У 1054 році батько коронував, ще зовсім малолітнього Генріха імператором, а 1056 році він помер. Тому початок правління Генріха IV розпочався під опікою його матері Агнес. У 1062 році його регентом став єпископ Кельнський Анно II, а з 1065 року Генріх IV стає одноосібним правителем.

Шлюб з Євпраксією Всеволодівною, не був першим для імператора. А вже задовго до його укладання, в 1066 році він одружився з Бертою Савойською, котра була донькою графа Отто Савойського й Адельгейди Туринської, яка походила з роду Ардуїнів.

Даний шлюб не був укладений через велике кохання, найімовірніше причиною такою союзу стало намагання батька Генріха утвердити Північну Італію для імперської родини.

Цікаво й те, що заручини відбулися задовго до самого весілля, а саме 1055 року в Цюриху, коли Берті було всього-на-всього чотири роки. Після заручин Берту виховували в савойському дворі, тому вона з самого дитинства була максимально наближеною до свого майбутнього чоловіка.

У червні 1066 року Берту коронували у Вюрцбурзі і в цьому ж році у місті Требурі відбулося її весілля з Генріхом IV. Як свідчать хронікарі, Берта була відданою дружиною для свого чоловіка і з терпінням ставилася до його складного характеру та аморальної поведінки. Імператор ж навпаки зі всією неприхильністю ставився до дружини. А в 1069 році навіть хотів з нею розлучитися. Проте, німецькі єпископи не змогли задовільнити таку вимогу імператора та звернулися по допомогу до Папи Олександра II, який через свого легата повідомив, що відмовляється розлучати подружжя.

Про відданість Берти також свідчить і той факт, що за весь період її життя вона написала близько 67 посвідчень про заступництво над своїм чоловіком. Також вона супроводжувала Генріха в подорожі до Каносси і разом з чоловіком вичікувала поза стінами замку скасування папської анафеми. [82, С.77-80]

У 1084 році Берта була помазана імператрицею, а невдовзі у 1087 році померла. Всього в подружжя було троє дітей: сини Конрад та Генріх V й донька Агнес.

З ім'ям Генріха IV також пов'язують період боротьби за інвеституру. Ця боротьба розпочалася ще з періоду, коли правив батько Генріха й у своїй суті мала на увазі рух за реформи церкви.

В 1074-1075 році було проведено декілька соборів, які ухвалили обмежити право імператора на призначення ієрархів. Це рішення значно підірвало тодішню імперську політику. Адже на території Німеччини де єпископи, були не лише знаними релігійними діячами, а й заможними феодалами, це мало велике значення.

Вже тоді на престолі був Генріх IV, якого це рішення дуже обурило. Імператор не змирився з ним, тому й надалі назначав єпископів на свій розсуд, показавши таким чином, що рішення Папи для нього неважливе та навіть більше того – незаконне.

Така поведінка імператора обурила тодішнього Папу Григорія VII і як результат він відлучив від церкви у 1076 році Генріха та єпископів, які його підтримували.

Згодом Генріх намагався отримати прощення, Папа Римський пішов на деякі поступки, але імператор так і не виконав його умов, щоб здобути покаяння.

Також під час свого правління Генріх мав декілька сутичок із Рудольфом із Рейнфельдена. 14 жовтня 1080 року між ними відбулася битва, в результаті якої Генріх отримав поразку, проте, Рудольф все-таки загинув наступного дня після бою.

З намаганням привернути на свою сторону більше італійських міст, Генріх здійснює другий похід в Італію. Імператор позбавляє Матильду Тосканську володінь, за те, що вона підтримувала Папу Римського, а також у 1081 році бере в облогу місто Рим, але захопити його не вдалося.

У 1082 році Генріх випробовує свою вдачу знову і йому все-таки вдається оволодіти містом. У 1084 році було обрано нового Папу ним став Климент III, який коронував Генріха імператором.

Проте, рух за реформи набирає обертів і Генріх не помітив, як у 1088 році було обрано нового Папу Урбана II, який заручившись підтримкою норманів відлучив Генріха та Климента III від церкви та сформував проти них власну коаліцію.

Невдовзі імператор, як зазначалося вище одружився із Євпраксією Всеволодівною. Проте, цей шлюб став для княгині нещасним.

Практично з перших днів подружнього життя княгиня зустрілася з розпусним життям при дворі цісаря та з жорстокістю Генріха. Підтвердження цього знаходимо в хроніці Екгарда, який пише, що Євпраксія та син цісаря Конрад були змушувані Генріхом брати участь в його нічних неморальних забавах. Варто зауважити, що княгиня всіма способами намагалася протистояти чоловіку, проте цісар для якого розпусне життя було нормою, ще більше через це гнівався і врешті-решт зненавидів свою дружину.

Невдовзі син Генріха Конрад збунтувався проти батька і залучився підтримкою маркграфині Матильди Тосканської, яка пізніше скотактувала з Євпраксією і допомогла їй втекти з в'язниці у Вероні, куди княгиню помістив Генріх.

Саме Матильда пізніше повідомила Папі Урбану II про відношення цісаря до дружини та сина. Також за порадою маркграфині Євпраксія написала скаргу на свого чоловіка, яка була прийнята Папою.

За посередництва Матильди та Папи у 1094 році скарга була розглянута на синоді в Констанці, а наступного року Папа Урбан II скликав синод у П'яченці в Ломбардії на який княгиня прибула й особисто перед всіма

духівниками, єпископами, князями, графами, єпископами та лицарями оскаржила свого чоловіка у нечуйаній розпусті. [76, С. 254]

В результаті синод визнав Євпраксію невинною, а Генріха була засуджено, його сила була зламана. Син змусив його зректися престолу, а 1106 році він помер.

Щодо княгині, то спочатку вона прибула до Угорщини, пізніше – назад до Києва, де замешкала у Києво-Печерському монастирі. В 1106 році після смерті чоловіка Євпраксія стала черницею, а вже в 1109 році її не стало.

Про смерть княгині знаходимо згадку і серед записів літописця: «В лѣто 1109 преставися Сииракса, дщи Всеволожа, месяца іюлія въ день и положена бысть в Печерском манастирь у деерей, яже ко угу. Издѣлаша над нею божонху, идеже лежить тѣло ея». [6]

2.3 Анна Ярославна: від княгині до королеви Франції

Станом на зараз немає точних доказів, які б могли вказати на рік народження Анни, окрім інформації зазначеною Татищевим. Щоб встановити приблизну дату її народження, необхідно дослідити всі відомості про шлюб руської князі з французьким королем, беручи до уваги звичаї того періоду та відому інформацію про сім'ю київського князя.

Приблизно в 1019 році, до захоплення Ярославом Києва після битви на Альті, він одружився з Інгігердою, донькою шведського короля Олафа Шетконунга та ободрицької князівни. Інгігерда, хрестившись, отримала ім'я Ірина, що означає «мир» або «спокій».

На момент шлюбу з Ярославом (варяги його називали Ярицлейвом), їй було близько 17-18 років. Її походження поєднувало скандинавську і слов'янську кров. Батьком Інгігерди був син шведського короля Еріка VI Переможного, а матір'ю – донька польської князі Гунгільди (іноді відомо під іменами Сігрід або Святослава). Можна припустити, що освоїти мову нових підданих їй було нескладно, а Ярослав, який часто спілкувався з варягами, також володів її рідною мовою.

Ярослав і Інгігерда мали велику родину, яка складалася з шести синів (Володимира, Святослава, Ізяслава, Всеволода, Ігора й В'ячеслава) і трьох доньок (Єлизавети, Анастасії та Анни). Іноді згадають і про так звану четверту доньку подружжя, яку називають Агатою, але чи в дійсності вона була дитиною київського князя достеменно невідомо. [102, С. 34-50]

Деякий час родина Ярослава жила в Новгороді, і швидше за все, Анна могла народитися саме там. Враховуючи, що вона вийшла заміж останньою серед дочок, і що Генріх I не міг свататися до інших, які вже були заручені або одружені, можна припустити, що Анна була однією із наймолодших дітей у сім'ї і найменшою по віку серед сестер.

Хоча про дитинство Анни можна лише гадати, очевидно, що вона отримала належне виховання. Очевидці описували її як освічену, скромну і добродійну дівчину.

Складно власне говорити і про релігійне виховання Анни Ярославни. Християнська віра була відносно новою для Руся в часи правління батька княгині Ярослава Мудрого, але в родині завжди згадували про Ольгу, Бориса та Гліба про Володимира Великого. Пам'ять про них звеличували в стінах Софіївського Собору. Тому можна припускати, що віра в житті юної княгині відігравала не останню роль.

Найімовірніше на це вплинув батько княгині, котрий прислухався до Євангелії і під час всіх земних труднощів, як стверджують історики, радо читав рукопис і застосовував його при вирішенні своїх земних труднощів. Був уважним християнином та йшов за слідами свого батька Володимира Великого, проявляючи себе милосердним та терплячим.

До того ж, варто згадати, що й мати Інгігерда вступила під кінець свого життя до монастиря, а обидві її бабусі, як Анна, так і скандинавська Астрід були християнками.

Неодноразово підкреслювали і вроду, про цю рису юної княгині писали літописці та хронікарі, а усні джерела зберегли її образ. Якщо вірити, зображенню на одній із фресок Софіївського собору, а саме припущенню що на

ній змальований образ Анни, то можна сказати, що вона мала струнку фігури та великі виразні очі. Французькі хроністи зазначили, що вона була світловолосою або мала золотаве волосся.

Подробиці про колір волосся князівни ґрунтуються на грамотах «Вандомських літописів» початку XII століття. Під 1051 роком виявилось, що французький король Генріх, об'єднався з «рудавою скіфкою».

Хоча термін «rufa» може перекладатися як «руда» або «червона», можливо, хроніст просто мав на увазі її «руське» походження. Ця думка пізніше перейшла до «Сен-Мексанської хроніки» середини XII століття. Враховуючи, що Анна мала змішане скандинавське та слов'янське коріння, можна припустити, що вона була високою, зі світлим волоссям і яскравим очима. [102, С. 50-55]

Історик XVII століття Мезере, не спираючись на конкретні джерела, зазначав, що під час другого шлюбу Анна була у віці, коли могла «як отримувати, так і дарувати кохання», тобто їй було близько 34-35 років.

Виходячи з цього, враховуючи, що її шлюб із графом Раулем де Крепі де Валуа відбувся в 1061/1062 роках, можна приблизно припустити, що вона народилася близько 1028 року, з можливим відхиленням в один рік. Цю думку поділяли також історики Роже Галлю та Сергій Висоцький.

Найімовірніше, Анна Ярославна з'явилася на світ близько 1030 р. Але ця дата скоріше за все припущення, ніж достовірна інформація. Багато дослідників вказують на можливість відхилення від цієї дати на приблизно на два роки в сторону збільшення або зменшення. Таким чином на момент одруження з французьким королем княгині було десь 20 років.

Практичному в такому ж віці були весілля і в сестер княгині – Анастасії та Єлизавети.

Найкраще в даному випадку визначати час народження Анни Ярославни в період між 1028 р., який зазначений Мезері, та 1032 р. – Татищев.

Швидше за все, шлюб Анни і Генріха I відбувся 14 травня 1049 року. На той момент Генріху було 41 рік, а Анні – приблизно 20. Це ставить під сумнів

підтвердження Мезере про тривале очікування наступної нової королеви французами. Простий розрахунок говорить, що Анна завагітніла не пізніше, ніж через два-три місяці після весілля.

Таким чином, вона досить швидко виконала очікування короля і його підданих. Однак, усвідомлюючи важливість свого становища, молода королева могла відчувати тривогу через затримку з вагітністю.

Тому підтвердження Мезере про те, що Анна «звернула свої молитви до неба» і пообіцяла збудувати церкву названу в ім'я Святого Вінсента-чудотворця, якщо народиться спадкоємець, здаються цілком слушними. [21]

Перші роки життя доньки Ярослава Мудрого у новій країні були надзвичайно складними. Все було чужим – мова, віра, звичаї. Королева була змушена залишити своє звичне православ'я та прийняти католицизм, якого дотримувалися її піддані, і слухати богослужіння на незнайомій їй латині.

Вона виявила надзвичайну релігійність, жертвуючи значні витрати на підтримку церков, монастирів і допомогу бідним. Ці якості Анни були доцільно відзначені папою римським Миколаєм II у його листі до неї.

На початку свого життя у Франції, Анна Ярославна ймовірно шукала підтримку серед земляків, які приїхали з нею. Проте, як кажуть французи, «noblesse oblige» – зобов'язує становище. Її статус вимагав активної участі в державних справах.

Контраст між її чоловіком, Генріхом I, і батьком Ярославом Мудрим був разючим. Якщо Ярослав був освіченим правителем, який засновував храми, монастирі та школи, то Генріх I був неписьменним. У той час як Анна підписувала документи кирилицею, її чоловік ставив лише хрестик.

Багато біографів Анни цитують її ймовірний лист до батька, в якому вона нібито скаржиться на життя у Франції, зокрема на те, що «будинки похмурі, церкви потворні, а звичаї жахливі». Проте, не слід 100% брати цей лист до уваги, адже більшість історіографів вважають його міфом.

Основною місією, яку очікували від Анни у Франції, було народження спадкоємця. У 1050 або 1052 році вона справдила очікування французів та

народила первістка, якого назвали Філіпом. Це ім'я, грецького походження, вперше з'явилося у французькій королівській родині, хоча до XI століття грецькі імена у Франції не були популярними. Ім'я Філіп означає «той, хто любить коней». [102, С. 60-64]

Однією з несподіваних пристрастей королеви було полювання. Вона із задоволенням проводила час за межами гамірного міста, насолоджуючись спокійною природою. Не виключено, що її любов до коней могла вплинути, хоча не істотно на вибір імені. Але це всього-на-всього припущення.

Крім того, ім'я Філіп носив один з апостолів Христа. За давніми переказами, цей апостол був проповідником на території Скіфії, землі, що пізніше стала основою Київської Русі.

З великою ймовірністю, Анна була добре знайома з грецькими традиціями, могла особисто вплинути на вибір імені для свого сина. Ім'я Філіп стало популярним у Франції, де його носили кілька королів, а також інші відомі особистості.

Окрім того важливо також наголосити, що перед народження першої дитини подружжя, Анна була офіційно помазана. Ця подія сталася одразу після того, як Генріх з княгинею обвінчалися та публічно оголосили про своє об'єднання.

Через декілька хвилин єпископ взяв посудину зі святим миром, призначеним для королівської консекрації, помазав чоло Анни, офіційно зробивши її королевою Франції. Надівши на неї палець перстень суверенки, єпископ символічно передав Анні разом із шлюбом з Генріхом владу та відповідальність за правосуддя.

Анна була вбрана в традиційний головний убір київських принцес, коли Роже де Шальон поклав на її голову корону, а Гю де Ремс виголосив літургійну молитву: «Стій твердо й міцно на сторожі королівства, яке тобі довірив Богу. Нехай Христос, Посередник між Богом і людьми, знайдено в тобі вірну королеву, що піклується про свій народ». Далі він промовив: «Нехай, Всемогутній Боже, Твоя слуга виробляє благодать плідності, подібно до Сари,

Ребеки, Лії та Рахілі, а також інших жінок, що вірно служили Тобі, на благо королівства та зміцнення Церкви Божої».

Після народження сина королева Анна виконала свою обіцянку і збудувала в Санлісі церкву.

На порталі споруди збереглося з тих часів зображення стрункої, молодої жінки із сумним виразом обличчя і двома довгими косами. Вона тримає скіпетр у правій руці, як символ влади, а в лівій – маленьку модель храму, зведеного за її ініціативою. Під зображенням вирізьблено «Anne de Kiev» – «Анна Київська», хоча спочатку було написано «Anne de Russie», але згодом напис змінили з політичних причин. Місцеві священнослужителі постійно згадують добру пам'ять про цю королеву-засновницю у своїх молитвах. [21]

Підпис королеви Анни можна знайти на інших документах, пов'язаних із заснуванням чи відновленням монастирів і церков. Її благочестя та добрі справи були високо оцінені учасниками. Наприклад, у 1059 році Папа Римський Миколай II висловив радість з приводу її допомоги.

Бог дарував королівській родині багато дітей. Після народження Філіпа з'явилися ще сини Роберт і Гюго та дочка Емма. Роберт помер у дитинстві. Філіп став королем Філіпом I, а Гюго здобув титул графа Вермандуа та Валуа. З часом молодший син подружжя став лідером Першого хрестового походу й увійшов в історію як Гюго Великий. Щодо Емми, відомостей мало, проте, існує припущення, що вона могла бути Святою Єдігною, канонізованою католицькою церквою. [74, С. 353-354]

Передчуваючи наближення смерті, король призначив опікуном свого молодого сина їхнього графа Балдуїна Фландрського. Поширена думка, що після смерті Генріха Францією керувала Анна через малоліття Філіпа, не зовсім відповідає дійсності.

Реальною владою до 1067 року володів граф Балдуїн. Лише після його смерті влада поступово перейшла до Філіпа I, який згодом став одним із найтриваліших правлячих королів Франції. Йому судилося керувати країною близько 49-ти років.

Триваліший період правління мали лише Людовик XIV, відомий як Король-Сонце, він був на престолі 72 роки та його правнук Людовик XV, який очолював державу 59 років.

Попри це, вплив Анни Ярославни, після смерті свого чоловіка, на державну політику залишився значним, особливо щодо її сина. Її підпис можна знайти на важливих державних документах того періоду. Хоча Анна офіційно не була регенткою, її участь у правлінні під час малоліття Філіпа I можна визнати з певними застереженнями.

Після смерті чоловіка Анна ще якийсь час проживала в Парижі, але згодом відійшла від активного придворного життя і осіла в Санлісі, це місце було її улюбленим. Це місто мало важливого значення для королівської династії, адже саме тут династія Капетингів отримала французький трон.

Тепер розглянемо деталі другого шлюбу доньки Ярослава Мудрого. Наступним чоловіком Анни став Рауль, який був старшим за королеву приблизно на 10-15 років.

Він був знаний, як сміливий воїн, чия хоробрість іноді межувала з безрозсудністю. Військові кампанії були його стихією, і значну частину свого життя він провів на полі бою. Політична кар'єра Рауля розпочалася за правління короля Генріху I наприкінці 1030-х років, коли він приєднався до групи феодалів, що повстали проти монарха. У 1041 році він потрапив у полон, але після цього знову присягнув на вірність Генріху I й залишився вірним королю аж до смерті.

У 1054 році Рауль сміливо боровся на стороні Генріха I у битві при Мортеморі проти нормандських військ на чолі з герцогом Вільгельмом, прозваним Бастардом, майбутнім королем Англії.

Під час цієї боротьби, яка завершилася поразкою французької армії, Рауля схопили і він опинився у полоні нормандців. Але на його щастя, Роже Мортімер, який мав його охороняти, допоміг графу втекти. Однак для самого Роже така допомога коштувала кар'єри – Вільгельм позбавив його всіх володінь, і для свого спасіння він змушений був втікати під захист короля Франції. Рауль,

якого він врятував, надав йому притулок. У 1057 році граф Рауль взяв участь у військовій кампанії на півночі, де королівська армія штурмувала й знищила укріплену нормандську фортецю Тимер. [102, С. 70-77]

Рауля де Крепі, відомого своєю хоробрістю, постійно можна було побачити при французькому королівському дворі. Його ім'я часто зустрічається в численних офіційних документах, підписаних Генріхом I та королевою Анною. На відміну від старшого монарха, граф вирізнявся своєю міцною статурою та відвагою. Його енергія та мужність, без сумніву, могли привернути увагу багатьох жінок, зокрема й королеви.

Чи почалися романтичні стосунки між Анною та графа, ще за життя її чоловіка, достеменно складно сказати. Історик Микола Котляр лише вносить припущення, що їхній зв'язок міг стати інтимним ще до смерті короля. На це можна вказати лист від папи Миколая II, у якому він звертається до Анни з проханням стримати свої емоції та «поберегти».

З цього послання стає зрозуміло, що папа Римський, знайомий із ситуацією при французькому дворі, був стурбований можливими негараздами між Анною та Генріхом I. Поглянемо навіть на компліментарний тон листа, понтифік під час спостереження за життям королеви відвертає її від спокуси плоті, нагадуючи їй, що тіло – це лише «глиняний посуд», який приховує за собою безсмертну душу.

Вказуючи на Святе Писання, Миколай II вказував, що дружина мусить всебічно допомагати та підтримувати чоловіка, бути йому вірною. Він навіть порівняв Анну з біблійною Авігесєю, яка відзначалася мудрістю та врятувала свого чоловіка Навала від загибелі.

Французький дослідник Робер-Анрі Ботьє висловлює думку, що можливе припущення про перелюб Анни можна знайти в листі архієпископа Реймського Жерве до папи Миколая II, який був написаний на наступний день після смерті Генріха I. Архієпископ повідомив про те, що певні особи, порушуючи моральні норми, можуть спричинити небезпеку для королівства. Однак після цього

Миколай II помер у 1061 році, тому не встиг втрутитися в ці події. Чи стосувалися ці зауваження саме Анни, залишається невідомим.

З огляду на її релігійні переконання, Анна могла вступити в стосунки з Раулем лише після смерті короля. Ймовірно, їхній союз був укладений у 1061 чи 1062 роках. Більшість історичних джерел згадують про їхнє одруження невдовзі після завершення епохи правління Генріха I.

У хроніці монаха Кларія можна знайти такий запис: «Король Генріх помер і був похований у базиліці Святого Діонісія. Граф Рауль, його двоюрідний брат, взяв за дружину його вдову, що не сподобалося як людським, так і божественним законам».

Ще одне підтвердження можна знайти в іншій хроніці, написаній абатом Гібертом Ножанським, з його слів також випливає, що після смерті Генріха Анна вийшла заміж за графа Рауля. Подібні свідчення наводяться і в анонімній «Історії франків» початку XII ст. Крім того, у хроніці Гуго Флорійського тих же часів згадується цей шлюб, проте без засудження: «Філіпп став королем Франції в 1059 році та правив близько 40 років. Його мати Анна після смерті Генріха вийшла в друге заміж за графа Рауля, людину шляхетну та мужню».

Одна з легенд розповідає, що під час прогулянки околицями Санліса вдова-королева була викрадена людиною графа Рауля і доставлена до його замку, де відбулося їхнє вінчання.

Чи була Анна попередньо обізнана про цей план або ж це сталося проти її волі, залишається незрозумілим. Однак безсумнівно, що цей сміливий вчинок викликав неабиякий резонанс, як при дворі, так і серед народу. Об'єднання Анни і Рауля викликало значний скандал, що зірвався королівством і мав великий відголосок у сусідніх державах. Ця подія стала причиною осуду з боку Ватикану.

Щоб зрозуміти, чому шлюб Анни та Рауля викликав таку бурхливу реакцію, варто врахувати кілька важливих аспектів. По-перше, обидва були відомими особистостями, а шлюб між ними викликав ще більший інтерес. По-друге, Анна, яку всі шанували за її скромність і побожність, після смерті

чоловіка швидко вийшла заміж за одного зі своїх підданих, залишивши дітей. І найголовніше – Рауль де Крепі вже перебував у шлюбі.

Рауль до шлюбу з Анною вже був двічі одружений. Його першою дружиною була Адель (або Аделаїза), завдяки шлюбіві з якою він розширив свою володіння. Від цього союзу у нього були сині Готьє та Симон, а також дочки Аделаїда, Елізабет і Адель. Після її смерті близько 1054 року він одружився з Алієнорою де Мондідьє. Цей шлюб також зміцнив його позицію, проте очевидно, що між Раулем та другою дружиною не було особливих почуттів.

Отже, Анна Ярославна стала для Рауля третьою дружиною. А шлюб з королевою граф уклав під час життя його другої законної дружини, яку він прогнав та звинуватив у зраді. Це було явним порушенням як законів, так і моральних правил. [102, С. 34-40]

Архієпископ Реймський Жерве звернувся до папи Олександра II, який став наступником Миколая II після його смерті в 1061 році, зі скаргою на порушення християнських норм Анною і Раулем. У своєму листі він писав: «Ваша святість, понтифіку Олександрє, архієпископ Реймський Жерве, від імені Божого, пише вам із великим смутком. Наше королівство перебуває у великому сум'ятті, бо королева Анна вийшла заміж за графа Рауля, і це дуже турбує нашого короля та його опікунів. Це принесло мені великий біль через їхню нерозсудливість. Дружина графа Рауля просить вашої допомоги, бо її чоловік несправедливо її покинув, і ми благаємо вас вирішити цю проблему...».

Отримавши лист від архієпископа Жерве, Папа Олександра II, попри те, що був зайнятий боротьбою з антипапою Гонорієм II, не міг ігнорувати таке порушення церковних законів. Він зібрав своїх представників для вирішення конфлікту з графом Раулем. Від імені Святого Престолу вони наказали Раулю розірвати стосунки з Анною повернутися до своєї законної дружини. Проте, Рауль відмовився виконати цей наказ, що змусило папу відлучити його від церкви.

Попри те, що таке покарання вважалося дуже серйозним у середньовіччі, Рауль проігнорував відлучення і продовжив жити з Анною у своєму замку. Дивно, але сама Анна уникла переслідувань з боку церкви, хоча її репутація в суспільстві сильно постраждала.

Проте її підписи все ще з'явилися в офіційних документах, хоча вже під іменем матері короля Філіппа I, а не як королеви. Останній раз вона підписалася як королева у 1063 році, і саме цей документ містить відомий кириличний підпис Анни. Після цього її більше не титулювали королевою в державних паперах.

Олександр II не міг зайнятися цією справою більш рішуче через конфлікт із антипапою Гонорієм II. Обмежившись формальним відлученням Рауля, Рим на деякий час залишив це питання. Це дозволило графу відкрито називати Анну своєю дружиною в офіційних документах.

Наприклад, у грамоті 1069 року, виданій на честь капітулу Святої Марії Ам'єнської, Рауль прямо називає Анну своєю дружиною: «*autem cartula mea manu atque uxoris meae Annae*» («Ця грамота підписана мною і моєю дружиною Анною»). Також у тексті є «*Anna uxor ejus*» («Анна, його дружина»). Оскільки цей документ був підписаний і церковними представниками, цей процес, щодо відлучення було знято, й Рауль повернувся до королівського двору.

Наступного року Рауль вже з'являється при дворі Філіпа I й підписує важливі державні акти разом з королем. Він залишився близьким до монаршої сім'ї та самого короля до останнього свого дня. Помер грав 8 вересня 1074 року (за іншими джерелами – 23 лютого) та був похований у церкві Святого Петра.

Після смерті Рауля Анна Ярославна вирішила повернутися до двору сина Філіпа. У 1075 році вона підписалася на документі щодо абатства Понлевуа, де виділено «*Signum Annae matris Philippi Regis*» («Підпис Анни, матері короля Філіпа»), але без титулу монаршої особи. На той час королевою вже була інша жінка, дружина її сина.

Філіп взяв за дружину молоду БERTУ Голландську (відому також як БЕРТА Фрізька), якій на момент весілля було всього 14-16 років. Таким чином, вона стала новою королевою Франції.

Цей шлюб був результатом невдалої кампанії проти Роберта I Фріза, який захопив територію графства Фландрії. Щоб укласти перемир'я зі своїм минулим противником, Філіп об'єднується з його родичкою БЕРТОЮ Голландською.

Нам видається цікавим, що у 1092 році Філіп I повторив схожий вчинок, який зробив колись граф Рауль, але в ще більш скандальній формі. Після двадцяти років шлюбу він покинув свою законну дружину БERTУ, матір його дітей, заради БЕРТРАДІ де Монфор. Вона була дружиною графа Фулька Анжуйського, але король викрав її та обвінчався з нею. Попри сильний протест з боку духовенства, Філіп не звернув на це увагу. [102, С. 35-39]

Як наслідок таких дій, він був відлучений від церкви. Пізніше король погодився на формальне розлучення з БЕРТРАДОЮ, і відлучення було скасовано, але Філіп не виконав обов'язки своєї першої жінки й продовжував жити з БЕРТРАДІ й надалі. Через це відлучення Філіп не зміг взяти участь у Першому хрестовому поході, тоді як його брат Гюго став одним із його лідером.

Філіп I зміцнив свою владу на троні та привів нову дружину. Тим часом ЕММА досягла шлюбного віку, а Гюго виріс і отримав велике володіння – графства Вермандуа та Валуа. Раніше ці землі належали синові та зятю графа Рауля де Крепі. Проте син Рауля, Симон, обрав життя монаха-аскета, а його зять, граф Герберт де Вермандуа, чоловік Алісі, помер. Об'єднавшись з їхньою дочкою Аделаїдою, Гюго став законним спадкоємцем графств Вермандуа та Валуа.

Місія Анни у Франції була завершена, і її роль більше не мала ваги. Через скандальний шлюб з Раулем де Крепі вона втратила підтримку суспільства і, ймовірно, стала ізольованою та непотрібною. Її підпис на документі 1075 року став останнім підтвердженням її присутності в

політичному житті. Більше жодних достовірних згадок про неї не збереглося, і все, що відомо про її подальшу долю, базується на припущеннях.

Анонімна хроніка «Історія франків» початку XII століття містить таку інформацію про Анну: «Королева Анна взяла собі за чоловіка графа Рауля. Після смерті вона повернулася на батьківщину».

Цю ж думку повторює Мезере, додаючи деякі деталі, хоча не вказує конкретного: «Отже, овдовівши вдруге і, ймовірно, зненавиджена французами через цей шлюб, який її зганьбив, вона повернулася до своєї рідної країни, де прожила ще сім або вісім років». [21]

Мезере наводить підтвердження, що Анна повертається на батьківщину двічі: один раз у тексті, присвяченому її життю, і вдруге під її портретом. У підписі під зображенням сказано: «Анна, яка отримала милість від неба дати правителів Франції, але через горе, спричинене іншим чоловіком, змушена була повертатися на батьківщину, щоб померти».

Відомий дослідник XVII століття, відець Кенеля, також підтверджував серйозні наміри Анни переїхати до рідного краю. Він писав, що королева готувалася до тривалої подорожі і навіть благала свого сина Філіпа I, взяти під опіку церкву, яку вона заснувала. [21]

До кінця XVII століття, а точніше, до відкриття поховання в абатстві Вільєзуїтом Менестріє, не виникало сумнівів щодо того, що Анна на схилі років повернулася на рідні землі. Проте, відкриття Менестріє дало підстави для переосмислення цієї теорії, і виникла нова версія, яка свідчить що княгиня померла у Франції і була похована під іменем Агнеса.

В Парижі кінця XI століття було відомо точні дані про смерть Анни. У 1089 році Філіп I зробив щедрі пожертви на користь церкви Святого Квентіна в Бове для пам'ятних молитов за своїх батьків. З цього випливає, що Анни вже померла на той час.

Проте це зовсім не означає, що Анна покинула цей світ до цієї події – її смерть могла статися й раніше. Одним із непрямих підтверджень цього є Хартія Філіпа I 1079 року, у якому він згадує про своїх батьків і предків, молячись за

прощення їхніх гріхів. Включення імені королеви до списку померлих вказує на те, що до цього часу вона вже померла. Таким чином, найімовірніше, це сталося в проміжку між 1075 і 1079 роками.

Ще одним аргументом на користь того, що Анна померла у Франції, є традиція священиків церкви Святого Вінсента – вони щороку 5 вересня молилися за упокій її душі, що, ймовірно, вказує на дату її смерті. Крім того, у цій церкві тривалий час існував звичай у цей день накривати стіл для 13 бідних вдів.

З іншого боку, жоден із наведених аргументів не підтверджує беззаперечно, що жінка померла у Франції. Зв'язок поховання в абатстві Вільне з постаттю Анни викликав відразу ж критику скептиків, які наголошували на тому, що це абатство збудували лише після смерті княгині.

Напис «король», нібито помічений Менестріє, на епітафії не читається, а фраза «Eorum per misericordiam Dei requiescant in pace» («Нехай вони через Боже милосердя спочивають у мирі») може свідчити про те, що тут поховано кілька осіб.

Можливо, це могло бути поховання подружньої пари Агнес зі своїм чоловіком, які зробили щедрі пожертви на абатство, або ж абатиси з таким іменем, яка могла бути похована разом з іншими відомими черницями.

Проте немає підстав сумніватися в авторитетності Менестріє, чий професіоналізм у галузі історичних досліджень є беззаперечним. Йому не було вигоди брехати, адже хто завгодно міг би перепроверити його інформацію, перевібивши саме абатство, яке розташовувалося недалеко від Парижа.

Однак не можна не припускати про можливість помилок. Галлю також не відкидував варіант, що Анна Ярославна могла бути похована в абатстві, і що її труну перепоховали.

Анна могла померти за межами Франції, а новини про її смерть могли досягти Парижа лише пізніше, що могло призвести до пожертви її сина.

Якби вона вирішила повернутися до рідного Києва, де на той час правив її брат Всеволод, то літописці могли б не свідчити. Адже за тридцять років на

чужині її могли забути на рідній землі, тим паче, що королева зреклася рідної віри та стала чужою.

Одним із компромісних варіантів є припущення, що Анна Ярославна вкінці свого життя могла приїхати з відвідинами до Києва, але потім знову повернулася до Франції, де й померла, або ж померла під час дороги назад, і її тіло привезли до Франції. Це припущення має певну логіку, хоча й офіційно конкретних доказів немає.

Роже Галлю вказував дуже цікаву гіпотезу, згідно якої Анна Ярославна після смерті графа Рауля де Крепі, знову уклала шлюб під іменем Алаїс де ла Ферте-Бодуен. Він припускає, що третім чоловіком княгині цілком ймовірно міг стати віконт шартський Еббарда II. [102, С. 85-90]

Ще одним інтригуючим моментом при дослідженні долі Анни після 1075 року, є таємниця біографії їхньої з королем Генріхом доньки Емми, яку німецькі легенди прирівнюють з Святою Едігною. Будучи донькою знатних батьків, дівчина просто могла не схотіти виходити заміж.

Відмовившись від шлюбу з нав'язаним чоловіком, вона вирішила присвятити своє життя релігії. Вирушивши на схід, вона прагнула досягти рідної землі своєї матері (або, за іншою версією, Святої землі).

Одного разу їй приснився сон, у якому було сказано, що вона повинна зупинитися там, де одночасно почує дзвін церковних дзвінків і крик півня. Це сталося біля баварського села Пух, неподалік Мюнхена. Вона оселилася в дуплі старої липи, яке стало її прихистком. Живилася лише рослинною їжею. Місцеві жителі дізналися про неї, прозвали її Єдігною, та приносили їй дари.

Однак вона не прагнула матеріальних благ і хоча навчала місцевих дітей грамоті, допомагала хворим. Вона прожила в цьому місці понад три десятиліття. Вдячні мешканці збудували церкву біля старого дерева, де після смерті й була похована Єдігна, яка лише на смертному ложі розповіла про своє справжнє походження.

У лютому 2007 року Президент України Віктор Ющенко відвідав церкву, присвячену Святій Єдігні, і попросив духовенство Баварії передати частину її мощей до Софійського собору в Києві, де покоїться її дід Ярослав Мудрий.

Хоча біографія Святої Єдігні в основному заснована на легендах, цікаво відзначити, що її поява в Баварії збігається а часом припинення згадок про Анну Ярославну у Франції. Це дає підстави для кількох можливих гіпотез, хоча жодна з них не підтверджена документально.

Перша гіпотеза припускає, що Анна та її дочка Емма разом вирушили у подорож на схід, але з певних причин Емма прийняла рішення оселитися в Баварії, де була більш знана як Свята Єдігна.

Цілком ймовірно, Анна могла померти під час подорожі, або ж Емма вирішила не продовжувати шлях разом з матір'ю.

Друга гіпотеза вказує, що Анна померла у Франції, не повернувшись на рідні землі, і її дочка вирушила в подорож самотійно. По дорозі Емма залишилася в Баварії. Можливо, французькі хроністи хибно вказали про повернення на батьківщину Анни, тоді як насправді мова йшла про їхню з королем доньку.

Отже, Анна – донька великого київського князя Ярослава Мудрого, взяла на себе управління Францією. Вона вирізняється серед усіх французьких королев своєю неповторністю. Також Анна стала перша жінка на престолі Франції, про яку збереглися певні точні дані, і яка тимчасово керувала великою європейською державою.

Унікальність Анни виникає не лише в її незвичайному для середньовічної Франції походженні, але й у її значному політичному та культурному впливі. Її другий шлюб з графом Раулем де Крепі, який уже був одружений, став сміливим викликом тогочасним суспільним нормам.

Крім того, Анна Ярославна залишила після себе багато загадок, які дослідники намагаються розкрити протягом століть.

У Франції пам'ять про Анну Ярославну не обмежуються середньовічними хроніками й документами XI століття. Жителі міста Санліс

зберігають пам'ять про неї як про благодійницю з Русі, яка звела тут вражаючу церкву Святого Вінсента і заснувала монастир.

Кожного року, а саме 5 вересня в цій релігійній споруді, на фасаді якої розміщено скульптуру княгині, проводиться богослужіння на її честь.

Сучасні французи, знайомі з історією своєї країни, знають про долю Анни, доньки київського князя Ярослава Мудрого, яка стала прародичкою всіх французьких королів після XI століття. Завдяки шлюбним зв'язкам європейських династій, можна стверджувати, що майже в кожній монархії країни Європи присутня кров нащадків Анни Ярославни.

Отже, як помітно з вищевикладеного матеріалу в кожній княгині було доволі складне життя.

Євпраксія стала вдовою в 16 років, а згодом вийшла заміж за жорсткого цісаря Генріха, який з неї знущався. Анна Ярославна вдруге вийшовши заміж зазнала великого осуду. А Гертруда Олісава була змушена декілька разів у своєму житті разом з сім'єю перебувати у вигнанні.

Проте, це не зломило духу княгинь, вони гідно переносили життєві випробування, робили вклад в культуру, були сміливими та наполегливими.

РОЗДІЛ 3.

ВНЕСОК КНЯГИНЬ У КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Більшість княгинь дбали не лише про добробут своїх сімей і були важливими постатями в аспекті матримоніальних відносин. Зважаючи, на освіченість, вони цікавилися різними культурними напрямками, були засновницями унікальних релігійних осередків, інвестували в декорування храмів. А деякі з них, так взагалі ставали укладачками унікальних рукописних книг.

До прикладу відомий «Трірський псалтир», який знаний за назвою – «Псалтир Егберта», містить невеликий додаток, який прийнято називати «Кодексом Гертруди». Така назва дана йому не випадково, адже укладочкою цієї частини була дружина князя Ізяслава – Гертруда.

Особливо важливе місце в рукописі для дослідників займають вміщені мініатюри, що поєднують риси західноєвропейської, давньоруської та візантійської культур. [17]

Правильне прочитання іконографічних піктограм й вірна інтерпретація їхнього змісту, допомагають краще зрозуміти реалії життя князівської родини й перспективної *memoria*, як однієї з форм збереження пам'яті для нащадків. Варто також зазначити, що вивчення мініатюр кодексу сприяє виявленню соціального контексту та тих зв'язків, у яких це зображення виникає, функціонує та утверджується.

Велике внесок жіночі монастирі зробили не тільки у розвитку християнського подвижництва, а й в піднесенні культури на Русі. Безсумнівне значення даних храмів, полягає у поширенні аскетичної традиції, тому в суспільстві вони користувалися настільки ж великим авторитетом, як і чоловічі.

Серед релігійних осередків одним із найоригінальніших слід вважати Андріївський жіночий монастир, який спорудив для своєї доньки Янки Всеволод Ярославович.

Першу звітку про заснування жіночого монастиря, знаходимо в літописі під 1089 роком. Саме у цей час син Ярослава Мудрого Всеволод (у святому хрещенні Андрій), заснував для своєї доньки Анни (Янки), котра бажала прийняти чернецтво Андріївський монастир [19,137]. Дещо пізніше, в монахині цього монастиря постриглася 1106 року й інша дочка Всеволода – Євпраксія.

У цій обителі пізніше була заснована перша відома в історії школа для дівчат: «Янка собраши младых девиц, неколико обучала писанию, также ремеслам: пению, швению и иным полезным им занятиям. Да от юности навыкнул разумети закон Божий и трудолюбие, а любострастие в юности воздержанием умертвят». [6]

Тому, в цьому розділі пропонуємо розглянути внесок княгинь не лише з огляду шлюбної дипломатії, а й зважаючи на їх внесок у культурний розвиток Київської Русі того часу.

3.1 Молитовник Гертруди

Один із найважливіших взірців давньоруської культури – унікальна рукописна книга, відома за назвою Псалтир Егберта або ж Кодекс Гертруди. Цей рукопис зберігається у колекції Національного археологічного музею міста Чивідале-дель-Фріулі (Італія). [57, С. 7-12]

Історія манускрипту насправді непроста. Псалтир, створений єпископом Егбертом з собору, опинився у приватній власності. Протягом певного часу цей рукопис переходив від одного знаного власника до іншого.

Спершу він опинився у домі пфальцграфа Лотарингії, а згодом, імовірно, як посаг доньки лотарингського палатина Езона, Рикса, був переданий до польського королівського дому. Рикса вийшла заміж за польського короля Мешка II, і від неї псалтир потрапив до її дочки Гертруди, яка близько 1050 року стала дружиною київського князя Ізяслава, старшого сина Ярослава Мудрого.

Важливий етап в історії цього рукопису пов'язаний саме з іменем Гертруди. Манускрипт постійно був поруч з княгинею, що відбилося на змісті

«Кодексу». Після свого одруження з Ізяславом вона привезла псалтир із собою до Києва, де його доля почала переплітатися з подіями життя київського князівського двору.

Після вигнання Ізяслава з Києва в 1073 році княгиня кілька років провела в Полоцьку та Саксонії. Родина змогла повернутися до рідного Києва лише після смерті брата Ізяслава, Святослава. У 1078 році Ізяслава було вбито і влада перейшла до брата князя – Всеволода, тоді як син Ізяслава, Ярополк, став правителем у Володимирі-Волинському і Турові. [97, С. 176-180]

У цей час Псалтир Егберта, схоже, залишився у власності Гертруди. За її бажанням на початку книги додали аркуші з молитвами та мініатюрами. Усі ці вставки стали частиною оттонівського манускрипту, відомого як «Молитовник Гертруди», хоча весь рукопис отримав назву «Кодекс Гертруді».

Саме тому молитовник і відомий за двома назвами, адже фактичними укладачами були двоє постатей. Перша частина рукопису була створена на замовлення трірського архієпископа Егберта наприкінці X століття, а до другої – «авторської», свою «руку» приклала княгиня Гертруда. Саме вона доповнила Псалтир 95 молитвами та п'ятьма мініатюрами.

Багато дослідників вважають, що для Гертруди даний молитовник був настільною книгою, яку княгиня використовувала щодня, щоб молитися за свою родину. Ім'я власниці Псалтиря – «раба божя Гертруда» згадується в тексті молитви за свого сина Петра (ім'я, яке Ярополк отримав при хрещенні) на шостому листі.

Підтвердженням цієї теорії можуть слугувати й інші листи на яких зображені ще двоє членів великокняжої родини. На одному – син Гертруди та Ізяслава Ярополк зі своєю дружиною, німецької принцесою Іриною. На другому – окрім Ірини та Ярополка, сама княгиня, яка припадає до ніг святого апостола Петра. [17]

Цілком ймовірно, що поява такої книги в щоденному арсеналі княгині, супроводжується задумом створити власний «*Libellus presum*» у якого би була чітко визначена аскетична, теологічна, а часом і політична концепція.

Ця функція манускрипту підтверджується на характері зображення княгині, котра на відміну від архієпископа не підносить Апостолові книгу, а простягає руки до його ніг. Молитовний аспект значення проскінези авторки позначають два тексти написані обабіч мініатюри на арк. 5v. За висловом Ф. Кемпфера зображення та молитва утворюють «образно-текстову єдність».

У своїх молитвах Гертруда зазначає свою милосердну любов до Бога та звертається до Нього в молитві. Її діалог з Богом свідчить про велику приязнь, майже співжиття з Богом. Цим можна пояснити її надзвичайну безпосередність, деколи настирливість, котра створює враження, що вона хоче нав'язати свою волю Богу. [53, С. 55-60]

Догмат про спілкування зі святими був особливо близький Гертруді. Це підтверджують також молитви за померлих. Княгиня ставиться до Матері Божої, ангелів і святих, як до осіб дуже близьких, на котрих можна впевнено покластися. Отже, це все може свідчити про те, що вона дуже добре знала теологію тих часів, була знайома з творами святого Августина, а також із працею «Небесна Ієрархія» Псевдо – Діонісія Ареопажита, орієнтувалась в теологічних дискусіях при дворі Карла Великого та в теології Святої Трійці. [57, С. 10-12]

Несподіваним виявляється той факт, що в Молитовнику знаходимо багато тем, котрі в релігійній культурі Європи з'явилися значно пізніше. Отже, маємо там проблематику «створення» і «оновлення» (в молитві LXV), котрою зайнялися вчені з монастиря святого Віктора лише в XII столітті. Культ Ісуса, з підкресленням його людськості, а також акцентування покори і лагідності, пов'язані з ім'ям святого Бернарда Клервоського, також з XII століття. Культ святої Марії Магдалини, присутній в молитві CV, з'явився тільки в XIII столітті, а Мук Господніх, досить широко культивованих в Молитовнику, в культурі європейській це заслуга францисканців, що діяли в XIII і XIV століттях, так само, як культ Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії.

Варто зауважити, що у доповненнях до рукопису, практично немає жодної згадки про чоловіка Гертруди Ізяслава (Дмитрія (таке ім'я князь отримав

під час хрещення). На сторінках молитовника йдеться лише про сина княгині Ярополка. Цей аспект змусив багатьох дослідників стверджувати, що нас укладання доповнень, Ізяслав загинув.

Саме через це, в історіографії усталилося датування Гертрудиних мініатюр і молитов періодом між 1078 та 1086 роками.

Слід зазначити, що це не єдина гіпотеза, стосовно відсутності згадки про князя. До прикладу, В. Янін вважав, що це ймовірно було результатом конфесійних розбіжностей. П. Стружик припустив, що спочатку на мініатюрах зображали Ізяслава, але пізніше, через зміну інскрипції, цей образ перетворили на Ярополка.

Ще одне цікаве припущення висунула свого часу Т. Міхновська. Дослідниця вказує на гіпотетичну втрату деяких листів Гертрудиних доповнень і припускає, що згадки про одного з синів Ярослава Мудрого могли б на них зберігатися. [57, С. 10-13]

Окрім, молитов, особливе місце у Псалтирі належить мініатюрам. Чотири з них, виконані на інтерпольованих аркушах:

- на аркуші 5v – сцена молитви трьох осіб до Апостола Петра (постать чоловіка ідентифікована по інскрипції як Ярополк, жіноча постать коло ніг Апостола – як мати Ярополка, ще одна жіноча постать не ідентифікована (найімовірніше це Ірина);
- на арк. 9v – сцена «Різдва»;
- на арк. 10r – сцена «Розп'яття», оточена образами чотирьох Євангелістів;
- на арк. 10v – сцена коронації князя та княгині, яких до престолу Христа супроводжують св. Петро та св. Ірина;
- на арк. 41r, вона зображає Богородицю з Христом на престолі (дана мініатюра вміщена в основній частині праці).

Головна особливість мініатюр полягає в стилістиці, яка була незвичною для давньоруського живопису, адже поєднувала в собі, риси мистецтва Візантії,

Київської Русі та Західної Європи. Зазначимо, що саме це і породило дискусії навколо питання походження мініатюр.

В сучасному світі існують три основні версії: київська, волинська та європейська. [58, С. 156]

Підтвердженням на користь київського походження мініатюр Гертруди може виступати іконографія п'ятої мініатюри, яка розміщується на аркуші 41r в основній частині молитовника. Вона зображає Богородицю на престолі, яка тримає перед собою Христа. Поширення цього іконографічного образу пов'язують з Києво-Печерським монастирем, саме там найімовірніше зберігався оригінал. Можемо припустити, що цілком можливо, що це була ікона, яку в 1073 році згідно зі свідчень Києво-Печерського патерику привезли візантійські майстри.

Ще одним доказом київського походження може слугувати і те, що тип декоративного обрамлення сцени «Різдва», зображеної на аркуші 9v, подібне до київського рукопису «Ізборника» 1073 року оздоблення. Саме це відзначає А. Газеллофф. [128, С.526-527]

Також дослідник висунув припущення, що їхнє виникнення можна пов'язати з поверненням Ізяслава та його родини після другого вигнання, спричиненого захопленням Києва Святославом у 1073 році. Ця гіпотеза обґрунтовувалася на припущенні про створення іконописних майстерень при Печерському монастирі. І знову ж таки А. Газеллофф, позначаючи візантійський вплив у мініатюрах, порівнював їх з іконографічними композиціями Ізборника Святослава. [58, С. 156]

Треба зауважити, втім, що дослідники пропонували й інші варіанти локалізації місця створення Гертрудиних мініатюр. Так, зокрема Н. Кондаков їх виконання пов'язував з волинськими володіннями Ярополка (містами Володимиром або Луцьком), де після смерті свого чоловіка Ізяслава і перебувала княгиня.

З огляду історичних фактів цю гіпотезу не можна виключати, однак для її обґрунтування бракує порівняльного матеріалу, адже жоден волинський

рукопис другої пол. XI ст. не зберігся. Проте, на думку Н. Кондакова, антураж і князівський одяг, який зображено на мініатюрах, змальовує обставини давньоруського князівського середовища, а не європейського. [61, С. 93]

Ще одна поширена теорія вказує на західний центр, а саме Регензбург, який відігравав важливу роль у західноєвропейській торгівлі Київської Русі. Проте, перебування Гертруди в цьому місті не засвідчено в джерелах, тож ця гіпотеза є помилковою.

В історіографії згадується і про розподіл створення мініатюр між кількома центрами, котрі були згадані в контексті теорій походження. Припущення ґрунтуються на стилістичних відмінностях, які можуть свідчити про працю декількох майстрів. [63, С. 87-113]

Гіпотезу про щонайменше трьох авторів мініатюр висловлював Н. Сичов. Першому дослідник приписував зображення апостола Петра, яке відносили до романо-візантійського стилю. Другий майстер на його думку створив груповий портрет родини Ярополка, доповнивши ним образ апостола Петра, а також виконав три наступні мініатюри. А третій автор відповідав на створення останньої мініатюри – зображення Богородиці на троні, виконане в іконописному стилі, характерному для греко-македонської традиції. Також Н. Січов вважав, що мініатюри другого майстра об'єднують стилістичні риси рейхенауської та регенсбурзької школи часів Оттона. [107, С. 204-205]

Ці думки були найбільшою популярністю в науковій літературі, однак пізніше Г.Н. Логвин запропонував інше пояснення, приймаючи, що існувало лише два майстри: один створив мініатюру святого Петра у Володимирі-Волинському, а всі інші мініатюри були виконані в Києві. [69, С. 29-30]

Припущення про трьох або двох різних майстрів здається занадто категоричним і недостатньо обґрунтованим. Малоімовірно, що Гертруда замовила оформлення свого молитовника трьом різним художникам.

О.С. Попова запропонувала новий підхід до питань можливої ідентифікації автора чи авторів і місця створення мініатюри. На її думку,

майстер, який створив мініатюри Молитовника Гертруди, був візантійцем, що працював у Києві на княже замовлення. [97, С. 184]

Проте, стиль вставних мініатюр помітно відрізняється, як від зображень оттонівського книжного мистецтва, так й від візантійських зразків давньоруських лицевих мініатюр. Такі розбіжності викликали контро версії в літературі і дали змогу говорити про особливий характер мініатюр Кодексу Гертруди.

Ймовірно, всі п'ять мініатюр були створені одночасно в період 70-80-х років XI століття. Найвишуканіші й глибші зображення відображають тенденції візантійського мистецтва того часу, які виявляються в класичному гармонійному стилі та індивідуальності образів. Аналіз іконографічної програми, виконаний С. Шили, вказує на те, що це особливо помітно в зображеннях апостола Петра на першій мініатюрі, євангелістів на третьому та Христа на четвер. [103, С. 94]

Інша художня тенденція, яка була поширена в той період, також проявилася в цих мініатюрах, що походять від архівного живопису першої половини та середини XI ст. Вона відзначається узагальненими та монументальними образами, які, незважаючи на невеликі розміри, мають величний характер. Ця особливість притаманна зображенням на другій, третій та четвертій мініатюрах.

Два різних стилі зображень у Молитовнику Гертруди важко приписати роботі двох окремих майстрів, після чого їхні риси змішуються в одних і тих самих композиціях. На думку О.С. Попової, це працює про те, що всі зображення виконані одним художником, який майстерно володів високими техніками і міг вільно комбінувати їх у залежності від композиційних потреб .

Якщо прийняти цю гіпотезу, то можна припустити, що в другій половині XI століття на Русі працював художник, який добре розумів основні тенденції візантійського мистецтва і був знайомий з ключовими стилями константинопольського живопису. Крім того, у Кодексі Гертруди переважають візантійські елементи над оттонівськими. [104, С.79]

Немає сумнівів, що мініатюри створив один майстер, який у своїх композиціях використовував різні іконографічні джерела. В одних випадках він точно дотримувався запозичених образів, а в інших – поєднував їх із власними елементами, коли готових аналогів не існувало. Це особливо видно на мініатюрах із добре розробленими образами Христа, Богородиці та святого Петра, поруч із якими зображені представники князівської родини, готових іконографічних прототипів для яких не було.

Хоча ці зображення часто мають особливу форму інтерпретації, що в іншому випадку може виглядати дещо грубо або непропорційно. Однак деталі одягу, атрибути та індивідуальні риси персонажів відтворені з надзвичайною точністю, що відповідає історичному контексту того часу.

Поки немає жодних доказів про перебування таких майстрів у Києві в другій половині XI століття, гіпотезу О. Попової щодо авторства та місця створення мініатюри варто поставити під сумнів. [97, С. 177]

Для глибшого розуміння питання про локалізацію створення мініатюри необхідно врахувати ключові аспекти їх датування. Як уже зазначалося, існує популярна в історіографії думка, що мініатюри не могли бути створені раніше смерті Святополка Ізяславича (1078 рік). [128, С.202-204]

На мініатюрах відсутнє зображення київського князя, а ім'я Ізяслава жодного разу не згадується в молитвах Кодексу Гертруди, що було нетипово для тогочасної традиції. Важливо також пам'ятати, що мініатюри не могли бути створені пізніше 1087 року, коли Ярополк, якого згадують у Кодексі як живого, було вбито.

На думку А. Газелофа, нижня межа може бути віднесена до 1085 року, коли Ярополк отримав титул «праведний» (ὁ δίκαιος), що могло статися після його конфлікту з Ростиславичами в 1084-1085 роках та повернення до Володимира-Волинського. Н. Кондаков вважав, що Ярополк, подібний до біблійного Йова, після численних випробувань підтвердив своє володіння.

Таким чином, припущення про те, що мініатюри були створені у Володимирі-Волинському, виглядає досить логічно. Однак варто зупинитися на

кількох важливих моментах. Нічого не відомо про наявність скрипторію у Володимирі у другій половині XI століття, тому важко припустити, що там можна було б працювати майстер (візантієць), з огляду на показ книжного центру в цьому місці.

У зв'язку з цим варто почати іншу, більш перспективну гіпотезу – мініатюри могли бути замовлені в Константинополі. Враховуючи кількість візантійських елементів у мініатюрах, така версія заслуговує на увагу. Однак існує важливий контраргумент – зображення апостола Петра на першій мініатюрі має риси оттонівського стилю, що ставить під сумнів про версію замовлення мініатюри виконати в Константинополі. [103, С. 96]

Н.П. Кондаков у своїх дослідженнях припустив, що мініатюри Кодексу могли бути створені в 1084-1086 роках. Однак, приймаючи цю гіпотезу, важко пояснити деталі князівського вінця, одяг та прикрасу Ярополка та його дружини. Кондаков також вважав, що вони мають інсигнії великокняжої влади, а сама сцена зображує їхню коронацію на великокняжий стіл, хоча шанси Ярополка стати київським князем при живому Всеволоді Ярославичу були мінімальними.

В.Л. Янін дійшов висновку, що мініатюри Кодексу Гертруді були виконані в 1075-1076 роках у Регенсбурзі. Це пояснює відхилення у стилі від загальноприйнятої іконографії середньовічної Русі.

Іконографія мініатюри нагадує класичні візантійські ктиторські портрети, де зображено акти пожертвувань Богу та відповідні молитви. Особистий характер піктограми Кодексу вказує на меморіальну традицію, яка відображає світогляд Гертруди-Олісави та її історичні реалії.

Час, коли Гертруда замовила створення своїх особистих молитов та мініатюр, залишається дискусійним. У наукових колах найбільш ймовірними вважаються роки між 1078 та 1086 роками. [97, С. 177]

Нижньою межею вважається рік смерті її чоловіка Ізяслава, який не зображений на мініатюрах, де присутні інші члени її сім'ї. Верхня межа - це рік

смерті її сина Ярополка, який зображений на мініатюрах двічі. Очевидно, що після його смерті таке зображення було б недорогого.

Щодо локалізації мініатюр. То серед запропонованих варіантів локалізації місця створення мініатюр, гіпотеза про київське походження є однією з найпереконливіших.

«Кодекс Гертруди» включає не тільки молитви до апостола Петра, Христа, Богородиці та святої Олени, але й латинський місяцеслов і місячний календар. Молитви написані латинською, а написи до мініатюри виконані старослов'янською та грецькою мовами. Ці молитви, як зазначила Е. С. Смірнова, вирізняються оригінальністю тексту, глибоким змістом і виразністю.

Молитви Гертруди є відображенням її усвідомлення реалій князівського життя та служить пам'яттю про близьких. Вона молиться за себе, свою родину та покійного чоловіка. Окремо вона звертається з проханнями за сина Ярополка, турбуючись про його труднощі. Хоча імена не згадуються прямо, зміст молитов дозволяє їх легко ідентифікувати. [104, С. 77]

Подальша доля молитовника своєрідна: Гертруда подарувала манускрипт своїй онучці Збиславі (доньці Святослава). А вона у свою чергу після одруження з Болеславом забрала книгу до Польщі.

Звідти «Кодекс» знову потрапив до Німеччини, адже другою дружиною Болеслава стала Соломія Бергська. Вона передала його до Цвіфальтенського монастиря у Вюртенберзі, однак, за певних обставин рукопис потрапив до угорських графів, а від них – до угорського королівського дому Альмушів, кілька принцес якого мали ім'я Гертруда та Єлизавета (Олисава), від одної з принцес, як пожертва духівництву собора Чивідале у 1229 році книга потрапив до Ломбардії (Італія), де знаходився у міському архіві, а потім була передана до Археологічного музею. [57, С.12-13]

Отже, підсумовуючи, все вище наведене, можемо зробити висновок, що кодекс був певним етапом життя Гертруди, коли вона перебувала вже в зрілому віці, маючи дорослих дітей і напевне внуків.

Унікальними є не лише молитви, які вміщені у Молитовник, а й мініатюри, які прикрашають його сторінки. Всього їх п'ять і кожна з них є абсолютно унікальною. Серед них сцени: молитви трьох осіб до Апостола Петра (на аркуші 5v), «Різдва» (на аркуші 9v), «Розп'яття» (на арк. 10r), коронації князя та княгині, яких до престолу Христа супроводжують св. Петро та св. Ірина (на арк. 10v), із зображенням Богородицю з Христом на престолі (на арк. 41r).

Створення мініатюр було і є досі унікальним взірцем візантійсько – київського християнського мистецтва. Звісно, були і певні відмінності між мініатюрами Візантії та Русі, але в свою чергу можна припускати, що оригінальні мініатюри Кодексу, могли скласти основу для подальшого розвитку книжкової мініатюри на Русі та поклали початок окремому виду мистецтва.

Манускрипт творився протягом тривалого часу, якщо прийняти, що дві останні молитви походять з 1088 року. Згодом, внучка Збислава отримала кодекс у спадок.

Теологічна орієнтація тексту Гертруди свідчить, що в теології XI століття, «пам'ятником» котрої без сумніву є молитовник, існувала глибша і багатша теологічна думка. А його поява найімовірніше супроводжується задумом княгині створити свій «*Libellus presum*», з чітко визначеною теологічною концепцією, аскетичною, а часом і політичною.

Станом на сьогодні, ця книга внесена до списку Світової спадщини ЮНЕСКО. [57, С.12-13]

3.2 Жіночі монастирі Київської Русі та їх значення

Монастирі були важливими центрами духовної просвіти на Русі. Саме в цих релігійних осередках велося літописання, переписувалися та перекладалися на слов'янську мову церковних книг. До того ж, обителі були відомі за свою широку благодійну діяльність, школи при монастирях й іконописні майстерні. [68, С. 204]

Попри, це завдяки дослідженню пам'яток, можна прослідкувати певний вплив на них візантійської традиції, це стосується: назв храмів, наявності тут осередків освіти, організації побуту згідно уставам, а також того факту, що при жіночих обителях, були настоятелі чоловіки.

Однією з найдавніших київських жіночих обитель був Миколаївський жіночий монастир. Згідно «Житія Феодосія Печерського» цю обитель близько 1055 року звела Гертруда – Олисава, жінка князя Ізяслава Ярославича. Саме в цьому монастирі прийняла схизму мати преподобного Феодосія. Агіограф писав, що «возвестили о ней княгини, впусти ю в монастырь женскъ, именуемого святого Николы и то пострижени ей быти и в монашескую одежду обличене».[9]

З тексту не зрозуміло, хто саме заснував монастир. Про це також мовчать і інші джерела. Але на тій підставі, що Антоній вважав за необхідне сповістити княгиню про наміри матері Феодосія ще перед тим, як вона вступила до монастиря, можна припустити, що монастир був заснований Гертрудою.

У «Києво-Печерському патерику», також містяться деякі відомості, про те що Гертруда, ймовірно за все була засновницею Миколаївського жіночого монастиря, а одного разу навіть врятувала Печерський монастир від гніву свого чоловіка Ізяслава, який наказав його розігнати.

За свідченням Сильвестра Косова, монастир стояв у виноградному саду Пустинно-Миколаївського монастиря, який до 1690 року містився на Аскольдовій могилі.

Та й на основі літописів можна здогадатися, що Миколаївський монастир знаходився на цій же локації. У літописі від 1151 року читаємо: «Изяславъ с Вячеславом седе в Києве; Вячеславъ же на Велицѣмъ дворе, а Изяславъ под Угорским».

Згідно свідчень А. Поппе в княгині склалися добрі стосунки з ченцями Києво-Печерського монастиря. На думку дослідника, ченці Києво-Печерського монастиря підтримували домагання сина Гертруди Ярополка на київське

князювання, що впливає зі записаного в монастирі літописного некролога Ярополка.

Варто також згадати, про ще один монастир, споруджений батьком Євпраксії Всеволодом (у святому хрещенні Андрій) для її сестри Янки (Анни) у 1086 році. В літописі Нестора стосовно цієї події ми знаходимо повідомлення: «У РІК 6594 [1086]. Всеволод заклав церкву святого Андрія [Первозваного] при Іоанні преподобнім, митрополиті. Він зробив у церкві тій монастир, і в ньому дівою постриглася дочка його, на ім'я Янка. Ся ж Янка, зібравши чорноризиць многих, пробувала з ними по монастирському правилу.» [6]

Причини постригу княгині Анни, є зрозумілими – невдалий шлюб. Проте, на дане рішення мав вплив і той факт, що княгиня була закохана в науку та прагнула навчити інших усього, чого знала сама. Недарма, літописи свідчать, що вона була однією з найосвіченіших жінок свого часу.

Схожі дані, про заснування цієї обителі, можна знайти в Галицько-Волинському, Іпатіївському та Лаврентійському літописах: «Сія же Янка, совокупиши чернорызцы многи, прибываше с ними по манастирському чину». На відміну від інших джерел, Іпатіївський літопис підкреслює: новий храм було закладено «в городі» для Анни Всеволодівни, зазначається і те, що згодом пам'ятка одержала назву за ім'ям княгині – Янчин монастир. [11]

У цій обителі пізніше була заснована перша відома в історії школа для дівчат: «Янка собраши младых девиц, неколико обучала писанию, также ремеслам: пению, швению и иным полезным им занятиям. Да от юности навыкнул разумети закон Божий и трудолюбие, а любострастие в юности воздержанием умертвят».

Можна припускати, що не це вплинула закоханість Анни (Янки) у науку. Вона самостійно багато навчалася і крім того, цілком переконливим видається те, що вона хотіла навчити й інших. Бо коли в XI столітті у Київській Русі рідко можна було зустріти князя чи боярина, який не вмів би читати й писати, то дівчата, навіть княжни, як правило, нічого цього не знали.

Де ж розташовувався цей монастир? Більшість схилилась до локалізації обителі на Андріївській горі біля Андріївської церкви, що на ній стоїть. М. Берлинський, М. Максимович, М. Закревський, М. Петров вважали, що Янчин монастир слід шукати десь поблизу Десятинної церкви, на захід від Трьохсвятительської.

П. П. Толочко вважає, що поблизу Десятинної церкви вони й не можуть бути знайдені, оскільки ця територія належала великокнязівському двору. [110, С. 95]

Було б недоречно промовчати тут, що родинним монастирем Всеволода, закладеним 1088 року і побудованим вже у 1096, був всесвітньо відомий Видубецький монастир, що зберігся до наших днів.

А про Янчин монастир в Іпатіївському літописі підкреслено: новий храм 1088 року закладено «в городі», і побудований він був для дочки Всеволода Анни і назву свою згодом одержав за її ім'ям.

Слушним здається припущення В. Богусевича, який локалізує двір Янчиного монастиря у південно-східній частині «Міста Володимира», неподалік від його південно-східних воріт, однак більшість дослідників сходяться на тому, що він знаходився на території колишньої садиби Трубецьких (тепер вул. Володимирська, будинки 1 та 3).

Через певні прорахунки будівельників при зведенні споруди, у 1105 році завалився дах храму («увалилася гора святого Андрія»), незабаром обитель була відбудована, адже у жовтні 1111 року літописець засвідчує, що там було поховано дружину Всеволода, а у 1112 році і саму Янку «Там же 1112 преставися Янка дщи Всеволожа, сестра Володимира, місяца ноября в 3 день, положена битъ у церкви св. Андрея, юже бе создал отец ея».

Монастир тривалий період був усипальницею нащадків князя Всеволода. Тут, окрім дружини й доньки князя, були поховані його онук – київський князь Ярополк Володимирович і правнук – Володимир Андрійович, князь Дорогожицький та ще багато його рідних. Спроби відшукати їхні поховання, як і підвалини монастиря, не увінчалися успіхом.

За висловом відомого, історика, професора, мистецтвознавця, археолога Михайла Каргера, який розкопав багато історичних споруд Києва, свідчення про місцезнаходження Янчиного монастиря – «неподалік від Десятинної церкви – стало для нас «переказом глибокої давнини».

У літописі під 1113 роком, ми знаходимо свідчення про повторне освячення храму. Також є відомості про те, що храм постраждав у 1124 році під час пожежі, коли напередодні свята Різдва Іоана Хрестителя (24 червня) вигорів весь Поділ, а в день самого свята вигоріла «гора й монастирєве вси, что ихъ на горе вь граде». [6]

Достовірними також, є свідчення латинських хроністів (Адальберта Штаденського та анналів монастиря святого Дисибода) про сестру Янки, Євпраксію Всеволодівну.

Згадується, що княгиня мала інтерес до культу святого Миколая та схоже, останні роки свого життя перебувала у стінах монастиря збудованого Гертрудою, хоча є припущення що княгиня могла обрати монастир своєї сестри Янки.

І зовсім слушно підкреслює проф. Полонська: «Але красномовний факт: лише після смерті Генріха IV в 1106-ому році (вона) вступила черницею до монастиря». [98, С. 66]

Отже, Андріївський жіночий монастир, зробив неоціненний внесок, у розвиток релігійного просвітництва. Він існував до 1240 року і як низка храмів споруд був знищений під час Батієвої навали.

А історія загубила навіть точне місце, де був Янчин монастир, поруйнований і спалений як і сотні споруд золотоговерхого Києва у страшному XIII столітті. Археологи й історики досі сперечаються, де він був розташований.

Усі згодні, що завдяки старанням княгині храм дотримувався суворих правил чернечого життя, мав важливе суспільне та культурно-освітнє значення.

3.3 Храми та реліквії

Прийнято вважати, що стараннями княгині Гертруди та її чоловіка Ізяслава, було зведено храм в Турові, котрий скоріш за все було укладено протягом 9-річного перебування тут подружжя, як засвідчується в «Повісті минулих літ».

Згідно даних археологічних досліджень приблизна довжина храму складала 28 м., а ширина 16,5 м., його останки датуються XI-XII століттям. Ймовіріше, за все в період князювання тут молодшого сина Ізяслава Святополка, будівля могла розширюватися та доповнюватися. [11]

Відомості того ж літопису, згадують, що в період перебування сім'ї в Новгороді, чоловік Гертруди отримує у спадок від свого старшого брата Володимира Софіївський собор, котрий, практично не мав внутрішнього оформлення. Існують гіпотези, що вирішенням питання внутрішнього декорування зайнялася сама княгиня з чоловіком. [12]

Підтвердженням цих слів може слугувати детальний аналіз та дослідження фресок собору, найдавніші з яких прийнято датувати XI століттям. Цікавим аргументом може бути й те, що на одному з фрагментів зображено постать св. Єлени, хоча в той період її ікони не були поширеними, проте, якщо розглядати це з точки зору, що при хрещенні Гертруда отримала ім'я Єлена, то вона могла замовити у живописця, зобразити свою святу патронесу на стінах храму. [57, С. 4-12]

Крім того, княгиня згадується і в контексті інших графіті Софіївського. Графіті з подібним написом дослідники відносять до групи «Олисава», вони розташовані в північних («жіночих») хорах споруди. І всього налічують сім надписів. Ключовим графіті в даній групі є надпис з ім'ям київської княгині Гертруди, дружини Ізяслава Ярославовича.

Дане графіті доволі добре відоме науці, але через те, що Софіївський собор, як правило датували лише періодом правління Ярослава Мудрого, його неправильно розшифрували та віднесли лише до одного із інших надписів, серед яких С. Висоцький опублікував чотири.

Варто зауважити, що надписи, які умовно відносяться до так званої «групи Олисави» були вигравіювані близько XI століття на західному пучковому стовпі потрійної аркади, яка відкривала хори в собор.

Якщо детальніше описувати їх розташування, то: п'ять з них були на західному ребрі, а інші дві – на північному. Крім того, на північному ребрі також є ще одне графіті, яке не входить до цієї групи, але безперечно з нею пов'язане.

Локалізація та добре помітні надписи, які чітко виділяються на фоні орнаменту, який прикрашає пучковий стовп, що з одного боку може свідчити про намагання майстра та замовника або замовниці звернути на них увагу, а з другого – про бажання не псувати фрескові зображення святих.

Графіті, за назвою якого, назвали цілу групу надписів, викарбувано великими та жирними літерами, на рівні 180 метрів від підлоги. Така характеристика може свідчити про те, що надпис першочергово було заплановано зробити помітним для всіх, хто відвідував споруду.

Графіті збережене в доволі хорошу стані, всі літери чітко видно, а надпис можна прочитати наступним чином: «Господи помози рабе своєї Олисаве, Святопльчи матери, руськы княгъни». [37, С.74]

У дослідженні С. Висоцький допустив деяких неточностей, а саме в слові «руськы». Помилка більшою мірою виникла через погану збереженість літер в даному слові.

Слід також згадати, що дане графіті було зроблене на замовлення невідомої для джерел княгині Єлизавети, названою ім'я Олисава, яке зустрічається під час згадки в давньоруських та скандинавських джерелах. Але наприклад донька Ярослава Мудрого – Єлизавета згадується, як «Єллісив». А під іменем Олисава цілком ймовірно може бути згадана мати князя Святополка. Про це свідчить навіть саме найменування «Святопльчи матери».

Виходячи з даного контексту можна припускати, що княгиня Олисава могла бути регенткою свого малолітнього сина Святополка, така традиція була доволі популярною в середньовічних династіях при подібних обставинах.

Уважно дослідивши надпис можна припустити, що він скоріше за все зроблений не рукою княгині, а від її імені. Це видається логічним, адже доволі складно уявити руську княгиню, котра вишкрябує на стінах собору надпис, тим паче, враховуючи, що надпис розміщений на висоті 180 метрів, їй довелося б лізти на спеціальну підставку або драбину, що погодьтеся зовсім нереалістично. Тому, слушно припускати, що надписом зайнялися клірики Софіївського собору.

Цікавим є і те, що автор графіті дописав до надпису синів Святополка і цей фрагмент виділив великими літерами. А під цими словами знаходяться ще декілька надписів, які разом з вищезазначеним становлять цільний текст. [37, С.163]

Ці надписи дуже добре видно на фотографіях С.А. Висоцького, які дослідник вмістив у своїй праці «Древнерусские надписи...». Тексти читаються наступним чином: «Господи, помоги рабу своєму Меркурию-Ивану», нижче: «Господи, помоги Стефану грешному», а практично під ним: «Господи, помоги рабу своєму Иоанну».

Візуально може скластися враження, що всі надписи створені абсолютно різними авторами. Вони відрізняються деякими літерами та розмірами. Проте, детальне дослідження форми прорізів показали, що всі графіті були зроблені одним інструментом з однаковим ступенем пошкодження фрескової штукатурки. Стил написання більшості літер та послідовність також збігається.

Особливості графіті дозволяють датувати їх в проміжках між XI – початок XII століття.

Можна припускати, що три надписи нижче рядка про Олисану згадують імена синів Святополка: Меркурія-Івана, Стефана та Іоанна. А у свою чергу повторенні ім'я Іван не повинно дивувати, адже оскільки сини князя Меркурій-Іван та Іоанн могли бути народженими від різних жінок. [37, С.168]

Повертаючись до надпису «Господи помози рабе своеи Олисане, Святоплъчи матери, руськыи княгъни», можна свідчити, що в них ідеться саме про Гертруду, мати Святополка Ізяславовича, доньку Мешка II та Рикси, сестри

короля Казимира I. Саме її В. Л. Янін ототожнював з Олисавою. Як вже згадувалося раніше, дослідники, які підтримують версію Яніна свідчать, що княгиня отримати на Русі грецьке ім'я Єлизавета.

Проте, С. Висоцький стверджує, що дане припущення цілком ігнорує джерела, до прикладу Кодекс Гертруди і літописне повідомлення під 1085 роком, в ньому зазначається, що княгиня була лише матір'ю Ярополка Ізяслава. До того ж, дослідник був переконаний, що Гертруда не могла перейти до східної традиції. [37, С.169-171]

У відповідь на це інші історіографи вказують, що Святополк народився після укладання шлюбу Гертруди та Ізяслава, яка залишалася дружиною князя до його останнього дня життя.

В той же час припущення С. Висоцького не варто повністю відкидати. Адже на його думку є ряд конкретних аргументів, які можуть довести його правоту.

По-перше, як вже зазначалося вище зберігся так званий Кодекс Гертруди, відомий також під назвами Трірський Псалтир або Псалтир Егберта, який спочатку було створено в кінці X століття для Трірського архієпископа Егберта (977-993 роками).

Між 1078-1086 роками рукопис на замовлення Гертруди доповнили майже сотнею молитов та п'ятьма мініатюрами. В одній із яких Гертруда називає свого сина Ярополка (Петра) Ізяславовича «єдиний син мій Петро» («*unicus filius meus Petrus*»), хоча відомо, що Ізяслав мав ще двох синів – Мстислава та Святополка.

І якщо відсутність Мстислава, можна пояснити тим, що він помер у 1069 році до того часу, коли княгиня стала укладачкою рукопису. То Святослав у роки створення Молитовник був живий (він помер у 1113 році).

Другий вагомий контраргумент – це те, що молитви Гертруди написані латиною, а в поміщеному серед її молитов Символі віри є католицька «філія».

Через це дослідник вважає, що Гертруда в православ'я не перейшла, залишившись натомість католичкою. Зрештою, до цього варто додати, що у

трьох зі своїх молитов Гертруда звертається до святої Олени, яку деякі дослідники цілком правомірно вважають покровителькою княгині, що отримала при хрещенні ім'я Олена.

Цікаво, що у вміщеному на початку Кодексу місяціслові під 21 травня значиться пам'ять лише святої Олени без її парного святого Костянтина, і це явне порушення традиції може свідчити на користь особливого значення цієї святої для Гертруди. Водночас жодна з молитов Гертруди не звернена до святої Єлизавети. Тобто, згадана у написі на стіні Софії Олисава – може бути зовсім не Гертруда.

Доволі цікавим видається і те, що поруч з основним графіті «групи Олисава» розміщується автограф Михайла, який С. Висоцький приписує Святополку Ярославовичу (під час хрещення він отримав ім'я Михайл). Але чи можна приписати дане графіті князю зважаючи на його скромне найменування: «рабом Михайлом»?

Така форма цілком допустима при зверненнях до Бога, але в даному випадку виглядає нереалістично, адже зовсім поруч розміщується графіті «мати Святополка» титулована «руською княгинею».

Соціальний статус матері Святополка, яка не правила Русю та самого князя, звісно були різними. Тому, як бачимо є принаймні декілька контраргументів, які не дозволяють пов'язувати графіті Олисави з матір'ю Святополка Ізяславовича.

Проте, не можна не погодитися, що всі графіті «групи Олисава» складають один текст. Адже починаються з одних слів «Господи поможи», мають ідентичні літери та виконані одним і тим самим інструментом. [37, С.171-175]

Таким чином, вони об'єднані спільною молитвою до Бога, щоб він допоміг князівській сім'ї: Святополку Ізяславовичу, його матері Олисавій та сином: Меркурію-Івану, Стефану та Іоанну.

Ще одну цікаву гіпотезу стосовно княгині висунув А. Шахматов, вона базувалася на тому, що до «Повісті минулих літ», було створено «Начальний

звід», в укладені якого взяла участь княгиня Гертруда з ігуменом Никоном. Саме в цьому рукописі найповніше описано події 1050-1070-х років, тобто періоду, коли в Києві правив Ізяслав Ярославович.

Підтвердженням цього судження, може бути той факт, що якщо порівняти текст зводу та аннали матері княгині, можна знайти певну подібність. Зауважимо і те, що мотиви укладання в матері та доньки були схожим, адже свого часу Рикса склала аннали, щоб підтвердити право свого сина Казимира I на престол, отже Гертруда теж могла слідувати цьому «шляху», але по відношенню до свого чоловіка. [6]

Як бачимо княгиня Гертруда була не лише укладачкою Молитовника, вона також допомагала в розбудові релігійних осередків, спонсорувала внутрішнє оздоблення храмів, чим зробила неоціненний внесок в культуру Київської Русі.

ВИСНОВКИ

Проведення дослідження відповідно до поставленої мети та завдань у контексті теми «Руські княгині між Сходом та Заходом (середина XI – перша чверть XII століття): Анна Ярославна, Гертруда Олисава, Євпраксія Всеволодівна». Дозволило отримати наступні висновки.

1. На прикладі шлюбів Анни Ярославни та Генріха I, Гертруди Олисави й Ізяслава Ярославовича, Євпраксії Всеволодівни і Генріха IV вдалося охарактеризувати причини укладання шлюбних союзів та їх вплив на соціальний та культурний обмін між Руссю та Європою.

До прикладу шлюб Гертруди з сином Ярослава Мудрого Ізяславом, хоча першочергово був кладений за ініціативи брата княгині – Казимира I, який всіма силами намагався закріпити свої позиції в Польщі за допомогою зближення з Київською Руссю. Дані намагання справилися, адже на декілька десятиліть між Руссю та Польщею було встановлено добросусідські відносини.

Окрім цього даний союз:

- засвідчив відкритість Русі до взаємодії із західноєвропейськими християнськими традиціями, адже княгиня була представницею латинського християнства.

- сприяв інтеграції західних культурних елементів у руську культуру.

- вирішував питання спадкоємності влади. Саме в цьому контексті син Ізяслава та Гертруди – Ярополк став важливою фігурою на політичній арені Русі.

Стосовно шлюбу Євпраксії Всеволодівни, то достеменно не відомо, що стало причиною такого союзу. Можемо лише припускати, що цісар вирішив заручитися підтримкою Русі й отримати матеріальні блага, які б допомогли йому в протистоянні з Папою Римським.

Французький король Генріх I найімовірніше також переслідував схожі мотиви – шукав сильних союзників. До того ж, для нього було важливо, щоб

майбутня дружина не була йому кровною родичкою. І найкращою партією стала Анна Ярославівна, адже окрім відсутності споріднених зв'язків, одруження з нею надавало французькому королю могутнього союзника на сході.

Серед інших переваг – важливі родинні зв'язки, які Анна принесла би чоловіку та придане, яке княгиня отримала. Воно могло суттєво поліпшити фінансовий стан французької корони. Крім того, Київ був відомий своїми розвинутими дипломатичними, торговими та родинними зв'язками з Візантією, Польщею, Угорщиною, Норвегією та Швецією.

Також шлюб із руською принцесою міг стати відповіддю Генріху III, який, одружившись із Агнесою Аквітанською.

2. Досліджено, чому долю Євпраксії Всеволодівни називають трагічною. Більшою мірою, це пов'язано з тим, що княгиня ще в юному віці стала вдовою, а згодом вийшовши заміж за імператора Генріха стикнулася з жорстоким ставленням до себе та аморальною поведінкою свого чоловіка. А після скарги на поведінку Генріха, яку княгиня озвучила на синоді, їй довелося тікати з Європи, де залишалося багато прихильників цесаря. Після смерті імператора вона стала черницею.

3. Визначено роль культурного обміну між Сходом та Заходом на прикладі Молитовника Гертруди та вияснено, хто був автором мініатюр Кодексу Гертруди. Молитовник відомий за двома назвами, адже фактичними укладачами були двоє постатей. Перша частина рукопису була створена на замовлення трірського архієпископа Егберта наприкінці X століття, а до другої – «авторської», свою «руку» приклала княгиня Гертруда. Саме вона доповнила Псалтир 95 молитвами та п'ятьма мініатюрами.

Багато дослідників вважають, що для Гертруди даний молитовник був настільною книгою, яку княгиня використовувала щодня, щоб молитися за свою родину. Ім'я власниці Псалтиря – «раба божя Гертруда» згадується в тексті молитви за свого сина Петра (ім'я, яке Ярополк отримав при хрещенні) на шостому листі. Кодекс дійсно є прикладом того, як культури сходу та заходу поєдналися в одному рукописі. Молитви написані латинською, але написи до

мініатюри виконані старослов'янською та грецькою мовами. Проте, найвдаліше це помітно з мініатюр, які поєднують в собі західноєвропейську, візантійську та давньоруські традиції. Стосовно автора мініатюр, то його достеменно невідоме ім'я майстра, проте її точно створив один майстер, який у своїх композиціях використовував різні іконографічні джерела. Місцем створення найімовірніше був Київ.

4. Простежено за впливом княгинь на будівництво жіночих монастирів, храмів та реліквій. Гертруді Олисавій приписують зведення храму в Турові. Згідно даних археологічних досліджень приблизна довжина храму складала 28 м., а ширина 16,5 м., його останки датуються XI-XII століттям. Ймовірніше, за все в період князювання тут молодшого сина Ізяслава Святополка, будівля могла розширюватися та доповнюватися. Також Миколаївського жіночого монастиря. Саме в цьому монастирі прийняла схизму мати преподобного Феодосія. Згадують також літопис, що під час перебування сім'ї Гертруди та Ізяслава в Новгороді, чоловік княгині отримує у спадок від свого старшого брата Володимира Софіївський собор, котрий, практично не мав внутрішнього оформлення.

Існують гіпотези, що вирішенням питання внутрішнього декорування зайнялася сама княгиня з чоловіком. Крім того, княгиня згадується і в контексті графіті Софіївського собору. Група надписів яких іменується, як графіті «групи Олисава». І наостанок важливо згадати, про Андріївський жіночий монастир, яким керувала сестра Євпраксії Всеволодівни – Анна (Янка). Обитель зробила неоціненний внесок, у розвиток релігійного просвітництва та існувала до 1240 року і як низка храмів була знищений під час Батиєвої навали.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских / Пер. Л.М. Поповой. М.: Наука, 1961. 354 с.
2. Документы о взаимоотношениях папской курии с великим киевским князем Изяславом Ярославичем и польским князем Болеславом II Смелым / Под ред. Ткаченко Н.Г. // Вестник МГУ; М.: Изд. Московского университета, 1975. Серия VIII. История. № 5. С. 86-87.
3. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов (1118-1180) / Пер. В.Н. Карпова/ – Санкт-Петербург, 1859. 259 с.
4. Житие и хождение Даниила Русской земли игумена. 1106-1108 pp. / Под ред. М.А. Венивинтинова / М.А. Венивитинов // Православный Палестинский сборник. СПб, 1883. Т.1. Вып. 1. С. 1-138.
5. Летописи Белорусско-Литовские // Полное Собрание Русских Летописей. Ленинград, 1922. Т. 15. 306 с.
6. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. К.: Дніпро, 1989. 591 с.
7. Никита Хониат. История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина. Перевод под редакцией В.И. Долоцкого. Санкт-Петербург, 1860. 449 с.
8. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. М.: Языки славянской культуры, 2001. Т.1. 579 с.
9. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. М.: Языки славянской культуры, 2001. Т.2. 386 с.
10. Путешествие игумена Даниила по Святой земле, в начале XII века / Под ред. А.С. Норова / А.С. Норов. СПб.: Изд. Археографической комиссии, 1864. 444 с.

11. Полное собрание русских летописей, изданое по височайшому повеленію Археографическою коммиссиею (далі ПСРЛ). Ипатиевская летопись. СПб., 1845. Т. II. С. 24. , С.85.
12. ПСРЛ. Новгородския и Псковскія летописи. СПб., 1848. Т. IV-V. С.82-83.
13. Рогожский летописец // Полное Собрание Русских Летописей. Ленинград, 1922. Т. 15. 432 с.
14. Тисяча років української печатки. Каталог виставки / Під ред. В.А. Смоля. К.: Інститут історії України, 2013. 504 с.
15. Титмар Мерзебургский. Хроника / Пер. с лат. И.В. Дьяконова. М.: «Русская панорама», 2009. 254 с.
16. *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV // Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* Ed. A. Domanovszky. Budapest, 1937. T.1. P. 217-505.
17. *Codex Gertrudianus // Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier.* Cividale: Historisch-kritische Untersuchung, 1901. 212 p.
18. *Die Zwiefalter Chroniken Ortliebs und Bertholds.* Front Cover. Luitpold Wallach, Karl Otto Müller. J. Thorbecke. Verlag: Thorbecke Sigmaringen, 1978. 384 p.
19. *Herbordi Dialogus De Vita Ottonis Episcopi Babenbergensi // Monumenta Poloniae Historica.* Ed. A. Bielowski. Lwow, 1872. T. 2. 446 s.
20. Kadłubek W. *Kronika polska / Przel. i oprac. B.Kürbis.* Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992. 268 s.
21. Mézeray François Eudes de. *Histoire de France.* Tome I. P.399.
22. Strykowski M. *Kronika Polska, Litewska, Żmodzka i wszystkiej Rusi / M. Strykowski.* Warszawa, 1846. T. 2. 288 s.

Наукові праці:

23. Ададуров В. *Історія Франції: королівська держава та створення нації.* Львів, 2000.

24. Арнаутова Ю.А. Культура воспоминания и история памяти / Ю.А. Арнаутова // История и память: Историческая культура Европы до начала Нового времени / Под ред. Л.П. Репниной. М.: Кругъ, 2006. 767 с.
25. Арнаутова Ю.А. Memoria: «Тотальный социальный феномен» и объект исследования // Одиссей / Ю.Е. Арнаутова. М.: Кругъ, 2003. С. 19-37.
26. Архипова Е.И. Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X – первая половина XIII вв.) / Е.И. Архипова. К.: ИД «Стилос», 2005. 286 с.
27. Ассман Я. «Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности» / Я. Ассман. М.: Языки славянской культуры, 2004. 364 с.
28. Бибииков М.В. Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси: В 2-х т. / М.В. Бибииков. М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. Т.2. Нарративные памятники. 734 с.
29. Бобринский, А. Киевские миниатюры XI в. и портрет князя Ярополка Изяславича в псалтыри Эгберта архиепископа Трирского / А. Бобринский // ЗІРАТ Т. 12, вып. 1. С. 21.
30. Васильевский В.Г. Византия и печенеги // Труды / В.Г. Васильевский. Санкт-Петербург, 1908. Т. 1. С. 116-165.
31. Висоцький С. О. Княгиня Ольга і Анна Ярославна – славні жінки Київської русі / С. О. Висоцький. К. : Наукова думка, 1991. 104 с.
32. Войтович Л.В. Галицкая Русь и Византия в XI – XII веках: избранные проблемы // Colloquia Russica / Л.В. Войтович. Krakow: Uniwersytet Jagielloński, 2011. Т.1. С. 152-162.
33. Войтович Л.В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX - початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / Л.В. Войтович. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 2000. 649 с.
34. Войтович Л.В. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С. 25, 266, 310 – 311, 353 – 354, 374.

35. Войтович Л.В. Перемишське князівство. Джерела державності // Перемишль і Перемиська земля протягом віків / Л.В. Войтович. Львів, 2003. Вип. 3. С. 39-50.
36. Володченко З.А. Перстень-печать XII в. / З.А. Володченко // Краткие сообщения института истории материальной культуры. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1951. Вып. 36. С. 62-68.
37. Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. / С.А. Высоцкий. К.: Наукова думка, 1966. Вып. 1. 240 с.
38. Высоцкий С.А. Запись о саркофаге Всеволода Ярославича / С.А. Высоцкий // Советская археология. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1963. № 4. С. 228-232.
39. Гадло А.В. К истории Тмутороканского княжества во второй половине XI в. // Историко-археологическое изучение Древней Руси / А.В. Гадло. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1988. С. 94-107.
40. Гинзбург В.В. Об антропологическом изучении скелетов Ярослава Мудрого, Анны и Ингигерды / В.В. Гинзбург // Краткие сообщения института истории материальной культуры. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1940. Вып. VII. С.57-66.
41. Глушакова Ю.П. О путешествии игумена Даниила в Палестину / Ю.П. Глушакова // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. Сб. статей к 70-ти летию М.Н. Тихомирова. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. С. 70 – 92.
42. ГрафдеКе деСент-Емур. Анна Русинка, королеваФранції і графиня Валюа / Пер. з франц. І. Франка. Львів, 1909. 32 с.
43. Греков Б.Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков. Л.: Госполитиздат, 1953. 569 с.
44. Грот К. Из истории Угрии / К. Грот. Варшава, 1889. 528 с.
45. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 2. 640 с.
46. Данилов В.В. К характеристике «Хождения игумена Даниила» / В.В. Данилов. М. Изд. Академии наук СССР. С. 92-105.

47. Дегтярьов М.Г., Реутов А.В. Михайлівський Золотоверхий монастир / Дегтярьов М.Г. К.: Техніка, 1999. 159 с.
48. Эксле О.Г. Действительность и знание: очерки социальной истории средневековья / О.Г. Эксле. М.: Новое литературное обозрение, 2007. 360 с.
49. Эксле О.Г. Методія Вельфов: Домовая традиція аристократических родов / О.Г. Эксле // История и память: Историческая культура Европы до начала Нового времени / Под ред. Л.П. Репниной. М.: Круг, 2006. С. 308-339.
50. Еремин И.П. Из истории древнерусской публицистики XI века // И.П. Еремин // Труды Отдела древнерусской литературы. Л.: Изд. Академии наук СССР, 1935. Т. 2. С.21-38.
51. Зотов Р.В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в Татарское время // Летопись занятий Археографической комиссии 1882-1884 гг. / Р.В. Зотов. Санкт-Петербург, 1893. № 4. 377 с.
52. Иванов С.А. Византийское миссионерство. Можно ли сделать из «варвара» христианина / С.А. Иванов. М.: Языки славянской культуры, 2003. 376 с.
53. Ідзьо В. Святий Папа Римський Григорій VII - засновник Королівства Руси-України в XI столітті. Львів, «ПРОМАН», 2019.
54. Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города / М.К. Каргер. М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1961. Т. II. 662 с.
55. Каргер М.К. Княжеское погребение XI века в Десятинной церкви / М. К. Каргер // КСИИМК. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1940. Вып. IV. С. 12-21.
56. Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика // Чтения в Обществе Истории и Древностей Российских / Н. Квашнин-Самарин. М., 1874. С. 219-284.
57. Качуровська-Крюкова Л. Егбертів Кодекс X-XIст. та його українське оздоблення/ Л.Качуров18Історіяська-Крюкова// Пам'ятки України. 1991. №4. С.4 – 13.

58. Козак Н.Б. Образ і влада. Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. Львів: Ліга-Прес, 2007. 156 с.
59. Кілессо С.К. Києво-Печерська Лавра / С.К. Кілессо. К.: Техніка, 2003. 200 с.
60. Колчин Б.А. Новгородские древности. Деревянные изделия / Б.А. Колчин. М.: Наука, 1968. 182 с.
61. Кондаков Н. П. Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века / Н.П. Кондаков. СПб.: Изд. Имп. Академии Наук, 1906. 123 с.
62. Копыстенкий З. Палланодия или книга обороны / З. Копыстенский // Русская историческая библиотека. СПб., 1876. Т. 4. С. 313-1190
63. Кучкин В.А. “Съ тоя же Каялы Святоплъкъ...” / В.А. Кучкин // *Russia mediaevalis*, – Munchen, 1995. Т. VIII. S. 87 - 113.
64. Лазарев В. Живопись и скульптура Киевской Руси / В. Лазарев // История русского искусства / Лазарев В. М., 1953. Т. 1. С. 220 – 241.
65. Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе / Г.С. Лебедев. Л.: Изд-во Ленинградского государственного университета, 1985. 283 с.
66. Лебединцев П.Г. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843–1853 гг. / П.Г. Лебединцев. Киев, 1879. 71 с.
67. Литаврин Г.Г. Византийское общество и государство в X-XI вв. / Г.Г. Литаврин. Москва: Наука, 1977. 312 с.
68. Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X-XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики / Ф.Б. Успенский, А.Ф. Литвина. М.: Индрик, 2006. 741 с.
69. Логвин Г.Н. Мініатюри древнього кодексу / Г.Н. Логвин // Мистецтво. 1966. №6. С. 29-30.
70. Лопарев Х. Византийская печать с именем русской княгини // Византийский Временник / Х. Лопарев. Санкт-Петербург, 1894. № 1. С. 160-165.
71. Луняк Є. Анна Руська — королева Франції : [монографія] / Євген Луняк. Київ : Книга, 2012. 208 с.

72. Макаренко М.О. Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів / М.О. Макаренко // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. К.: Издание Комиссии истории Киева ВУАН, 1930. С. 120-131.
73. Михайлова Р.Д. Гертруда-Олисава: постать у давньоруській політиці та культурі. Українська біографістика = Biographistica Ucrainica : зб. наук. праць. Вип. 7 / Михайлова Р.Д., Михайлов Д.О. // Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського / редкол. Т.І. Ківшар (гол. ред.) та ін. К., 2010. С. 145 – 158.
74. Михеев С.М. Кто писал «Повесть временных лет»? / С.М. Михеев. М.: Индрик, 2011. 280 с.
75. Молчанов А.А. Об атрибуции лично-родовых знаков князей-Рюриковичей X-XIII вв. / А.А. Молчанов // Вспомогательные исторические дисциплины. М.: Просвещение, 1984. Т. XVI. С. 66-83.
76. Нагаєвський І. Історія Римських вселенських архієреїв : у 3 т. / І. Нагаєвський. Рим : Укр. католицький ун-т ім. св. Климента, 1967. Т. 2. 600 с.
77. Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII вв. / А.В. Назаренко. М.: Языки славянской культуры, 2001. 780 с.
78. Назаренко А. В. Митрополии Ярославичей во второй половине XI века / А.В. Назаренко // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. М.: Индрик, 2007. № 1. С. 85-103.
79. Назаренко А.В. Геніх І и Анна Ярославна // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учебное пособие для студентов вузов / М.В.Бибииков, Г.В.Глазырина, Т.Н.Джаксон и др. Под ред. Е.А.Мельниковой. М.: Издательство корпорация «Логос», 1999. С.353-358.
80. Назаренко А.В. Первые контакты Штауфенов с Русью (К истории русско-немецких отношений в 30-е гг. XII в.) // Восточная Европа в исторической ретроспективе: к 80-летию В.Т. Пашуто / А.В. Назаренко. Москва: Языки русской культуры, 1999. С. 166-179.

81. Назаренко А. В. Псалтирь Гертруды: Судьба кодекса и династические коллизии XI – XII вв. на Руси, в Польше и Германии, доклад на IV круглом столе «Древняя Русь и германский мир в филологической и исторической перспективе», 14 июня 2011 года.
82. Назарко І. Трагічна доля княжни Євпраксії Всеволодівни (1071-1109) // Український історик. 1971. № 1-2.
83. Назаренко А.В. Рецензия на Proceedings of the International Congress Commemorating the Millenium of Christianity in Rus'-Ukraine / Ed. O. Pritsak. Cambridge (Mass.). 1990. (HUS. V. 12/13. 1988-1989) // Отечественная история / А.В. Назаренко. 1992. №4. С.122-126.
84. Никитенко Н.Н. Княжеская усыпальница в Софии Киевской / Н.Н. Никитенко // Памятники культуры. Новые открытия. М.: Наука, 1998. С. 454-472.
85. Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика / Н.Н. Никитенко. К.: Институт украинской археографии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины, 1999. 294 с.
86. Никитенко Н.Н. Святая София Киевская / Н.Н. Никитенко. К.: Горобец, 2008. 384 с.
87. Никитенко Н.Н. Собор Святой Софии в Киеве: История, архитектура, живопись, некрополь / Н.Н. Никитенко. М.: Северный паломник, 2008. 272 с.
88. Нора П. Проблематика мест памяти / П. Нора // Франция-память. СПб: Изд-во С.-Петербур. ун-та., 1999. 328 с.
89. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси / В.Т. Пашуто. Москва: Издательство иностранной литературы, 1968. 474 с.
90. Петрухин В.Я. Древняя Русь: Народ. Князья. Религия / В.Я. Петрухин // Из истории русской культуры. Т.1. (Древняя Русь). М.: Языки русской культуры, 2000. 760 с.
91. Пивоваров С.В., Чеховський І.Г. Знаки рюриковичів із Василева / С.В. Пивоваров // БЖ. Чернівці:» Молодий буковинець», 1992. № 1. С. 116-122.

92. Плахонін А.Г. Русь на Боспорі в XII ст. / А. Плахонін // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наук. конф. «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР» / А.Г. Плахонін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. С. 78-86.
93. Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси, Москва. 1989. С.22-25;
94. Поло де Болье М.-А. Средневековая Франция. М., 2006. 286 с.
95. Поппэ А. Студиты на Руси. Истоки и начальная история Киево-Печерского монастыря. К., 2011. 149 с.
96. Поппэ А. Гертруда-Олисава, руськая княгиня: Пересмотр биографических данных / А. Поппэ // Именослов. Историческая семантика имени. Вып. 2. Сост. Ф.Б. Успенский. М.: Индрик, 2007. С. 205-229.
97. Попова О.С. Миниатюры кодекса Гертруды в кругу византийского искусства второй половины XI в. / О.С. Попова // Византийский временник. М.: Наука, 2008. Т. 67. С. 176-192.
98. Полонська-Василенко Н.В. Видатні жінки України. Вінніпег-Мюнхен, 1969, 160 с.
99. Преображенский А.С. Ктиторские портреты средневековой Руси. XI - начала XVI века / А.С. Преображенский. М.: Северный паломник, 2012. 286 с.
100. Приселков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII века / М.Д. Приселков. СПб., 1913. 427 с.
101. Пуцко В.Г. Византийским художественный импорт в древнем Киеве / В.Г. Пуцко // Slavia Antiqua. Poznan: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1983. Т. XXIX. С. 43-48.
102. о. Роже Аллю Р. Анна Ярославна – королева Франції / о. Роже Аллю ; пер. д-р Марія. Струтинська. Торонто : СФУЖО, 2002. 270 с.
103. Сили Ш. Кодекс Гертруды: Новое прочтение иконографической программы / Ш. Сили // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. М.: Индрик, 2014. № 1 (март). С. 90-109.
104. Смирнова Э.С. Миниатюры XI и начала XII в. в Молитвеннике княгини Гертруды. Программа, датировка, мастера / Э.С. Смирнова // Древнерусское

искусство. Искусство рукописной книги. Византия. Древняя Русь. СПб.: Дмитрий Буланин, 2004. С. 73-106.

105. Соболевский А.И. «Память и похвала» св. Владимиру и «Сказание» о св. Борисе и Глебе / А.И. Соболевский. М., 1890. Т. 1. 804 с.

106. Степаненко С.В. Архонт и дука Тмутаракани в конце XI века. // ΧΕΡΣΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: «империя» и «полис» / С.В. Степаненко. Севастополь: Национальный заповедник «Херсонес Таврический», 2013. С. 157-169.

107. Сычев Н.П. Искусство средневековой Руси / Н.П. Сычев // История искусства всех времен и народов. Л., 1929. Т.4.

108. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X-перша половина XIV ст.) / Б.О. Тимошук. К.: Наукова думка, 1982. 206 с.

109. Толочко П.П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. / П.П. Толочко. К.: АртЕк, 1996. 216 с.

110. Толстой И.И., Кондаков Н.П. Русские древности в памятниках искусства / И.И. Толстой. СПб., 1891. № 4. 176 с.

111. Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення / Під ред. П.П. Толочка. К.: АртЕк, 1996. 224 с.

112. Штайндорф Л. Что было нового в культуре поминания в Иосифо-Волоцком монастыре? Пересмотр вопроса / Л. Штайндорф // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. М.: Индрик, 2014. № 1 (март). С. 25-32.

113. Щавелева Н. И. К изучению молитвенника княгини Гертруды // Восточная Европа в древности и средневековье: проблемы источниковедения. М., 1990. С. 147 – 150.

114. Щавелева Н. И. Приватные молитвы жены Изяслава // Церковь в истории России. М., 1999. Т. 3. С. 4 – 20.

115. Щапов Я.Н. Письменные памятники истории Древней Руси. Летописи. Повести. Хождения. Поучения. Жития. Послания // Аннотированный каталог-справочник / Под ред. Я.Н. Щапова. СПб.: Русско-Балтийский информационный центр «Блиц», 2003. 385 с.

116. Юревич О. Андроник I Комнин / О. Юревич. Санкт-Петербург: Евразия, 2006. 250 с.
117. Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X-XV вв. / В.Л. Янин. Москва: Наука, 1970. Т. 1. 366 с.
118. Янин В.Л. Княжеские знаки суздальских Рюриковичей / В.Л. Янин // Краткие сообщения института истории материальной культуры. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1956. Вып. 62. С. 3-17.
119. Янин В.Л. Межкняжеские отношения в эпоху Мономаха и «Хождение игумена Даниила» // Труды Отдела древнерусской литературы / В.Л. Янин. М.: Изд. Академии наук СССР. Т. XVI. С. 112-131.
120. Янин В.Л. Печати Феофано Музалон // Нумизматика и сфрагистика / В.Л. Янин. Киев, 1965. № 2. С. 76-90.
121. Янин В.Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда и ее сын Ярополк / В.Л. Янин // Нумизматика и эпиграфика. М.: Изд-во. Академии наук СССР, 1963. Т. IV. С. 142-164.
122. Banescu N. Stăpânirea bizantina in Matracha (Tmutorokan), Zichia, Chazaria și Rusia in timpul Comnenilor / N. Banescu. București, 1941. Vol. 23. 405 p.
123. Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle // *Orientalia Christiana* / N. Baumgarten. Roma: Pont. institutum orientalium studiorum, 1927. Vol. 35. 95 p.
124. Beletsky S.V. Signs of Ryurik Dynasty. First part: 10th-11th cc. / S.V. Beletsky // *Studies and Museefication of the Antiquities of North-West Russia*). St.-Petersburg: Institute of Slavic *Studies*, 2000. Vol. 2. P. 93-171.
125. Chernetsov A.V. Russian Traditional Property Signs / A.V. Chernetsov // *Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey*. London, Dover: Dunkling Books, 2010. P. 267-288.
126. Dimnik M. Dynastic Burials in Kiev before 1240 / M. Dimnik // *Ruthenica*. К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. Т. 7. С. 71-104.

127. Gautier P. Le dossier d'un haut fonctionnaire byzantin d'Alexis Ier Comnène, Manuel Straboromanos // *Revue des études byzantines* / P. Gautier. 1965. T. 23. P. 169-204.
128. Gultzdolff V. Киевская Русь между Скандинавией, Константинополем и латинским Иерусалимским королевством в начале XII в. / V. Gultzdolff // *Международный съезд славистов: Резюме докладов и письменных сообщений*. М.: Наука, 1983. С. 526 – 527.
129. Haseloff A. Der psalter erzbischof Egberts von Trier, Codex Gertrudianus, in Cividale: historisch-kritische Untersuchung / A. Haseloff. Trier, 1901. 212 p.
130. Kazhdan A.P. Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries // *Harward Ukrainian Studies* / A.P. Kazhdan. 1988/1989. № 12/13. С. 414-429.
131. Krug Ph. Zur Münzkunde Russlands / Ph.I. Krug. SPb., 1805. 219 p.
132. Kürbis B. Miniatury – próba nowej interpretacji / B. Kürbis // *Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta z Kalendarzem. (Liber precum Gertrudae ducissae e Psalterio Egberti cum Kalendario)*. Kraków: Wyd.: Małgorzata H. Malewicz, 2002. S. 50-62.
133. Wołoszyn M. Zwei Episoden aus der Geschichte der polnisch-byzantinischen Kontakte des 10. bis 12. Jahrhunderts // *Byzantina et Slavica Cracoviensia V. Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century* / Ed. by M. Salomon. Cracow, 2007. P. 161-182.
134. Ioannes Kinnamos. Epitome / Ed. A. Meineke. Bonn, 1836. 208 p.
135. Schlumberger G. Description de cinq sceaux de l'epoque Byzantine // *Revue Numismatique* / G. Schlumberger. Paris, 1883. P. 447-458.
136. Soloviev A.V. Domination Byzantine ou rase au nord de la Mer Noire a Repoque des Comnene? // *Akten des XI. Internationalen Byzantinisten-Kongresses* / A.V. Soloviev. Munchen, 1960. P. 573-584.

ДОДАТКИ

Додаток А

Рис. 1. Печать Феофано Музалон (Колекція О. Шереметьєва, [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/09/23/136640/>)

Рис. 2. Печать Феофано Музалон (легенда)

Додаток Б

Рис. 1. Печать архонта Михаїла (Колекція О. Шереметьєва, [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/09/23/136640/>)

Рис. 2. Печать архонта Михаїла (легенда)

Додаток В

Гертруда молить апостола Петра. Мініатюра з Кодексу Гертруды (за: Попова О.С. Миниатюры кодекса Гертруды в кругу византийского искусства второй половины XI в. – С. 193)

Додаток Г

Спас на престолі. Мініатюра з Кодексу Гертруди (за: Попова О.С. Миниатюры кодекса Гертруды в кругу византийского искусства второй половины XI в. – С. 195)

Додаток Д

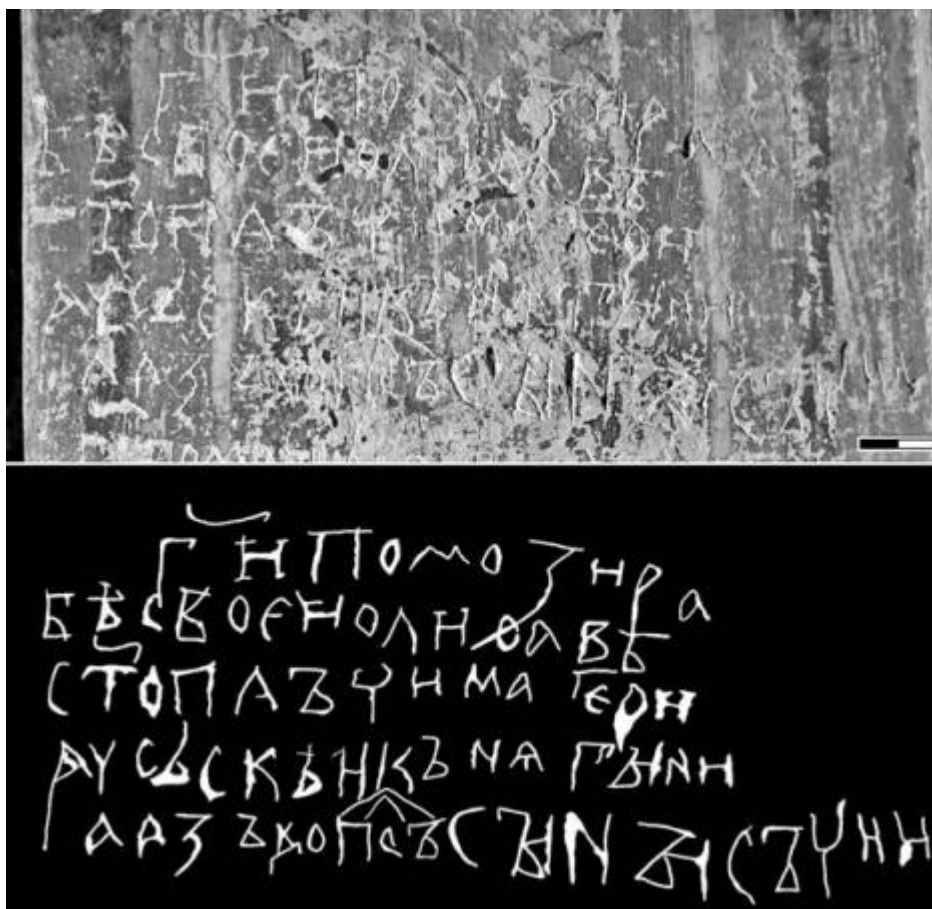
Мініатюра з Кодексу Гертруди (<https://ukrartstory.com.ua/tekst-statti-19/miniatjuri-psaltirja-gertrudi.html>)

Додаток Е

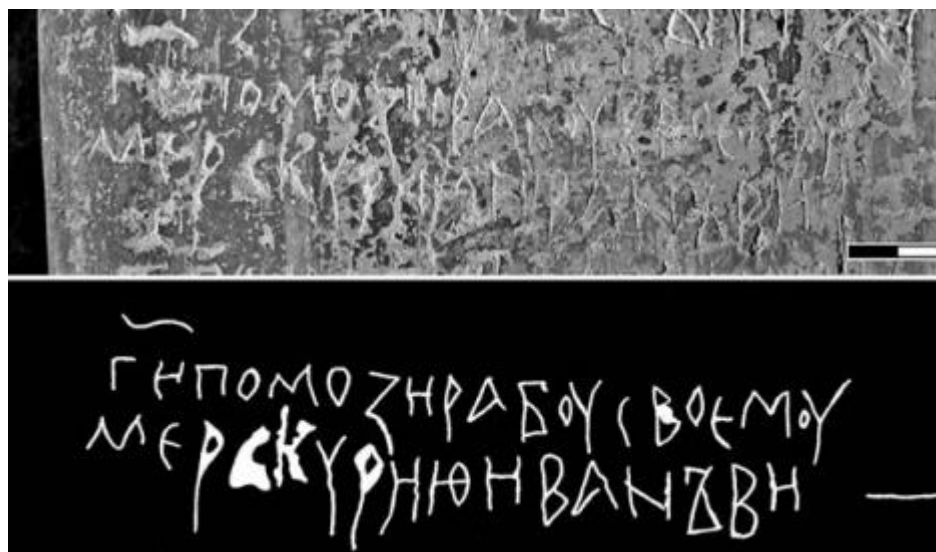
Мініатюра з Кодексу Гертруди (<https://ukrartstory.com.ua/tekst-statti-19/miniaturi-psaltirja-gertrudi.html>)

Додаток Є

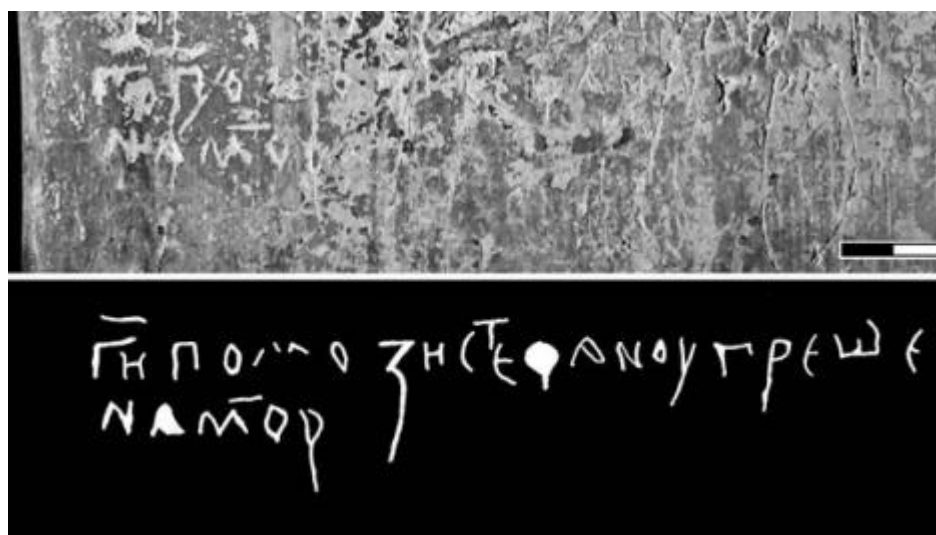
Надпис-молитва матері Святополка Олисави (за: Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. / С.А. Высоцкий. К.: Наукова думка, 1966. Вып. 1. С. 151. Рис. 44)

Додаток Ж

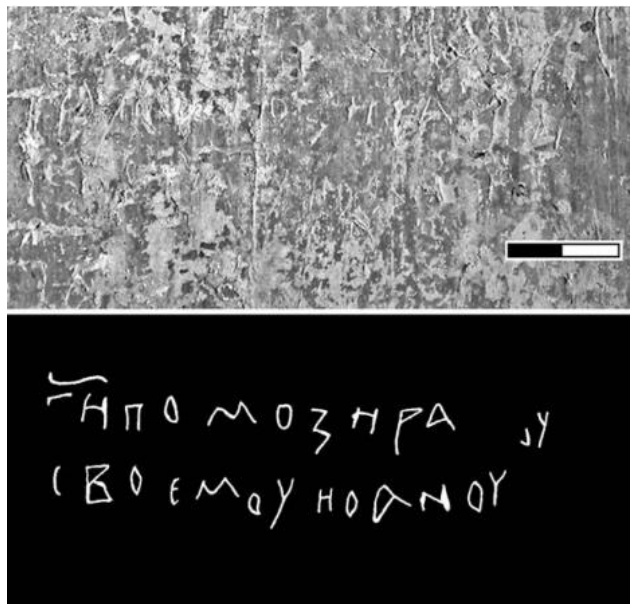
Надпис-молитва матері сина Святополка Меркурія-Івана (за: Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. / С.А. Высоцкий. К.: Наукова думка, 1966. Вып. 1. С. 152. Рис. 45)

Додаток З

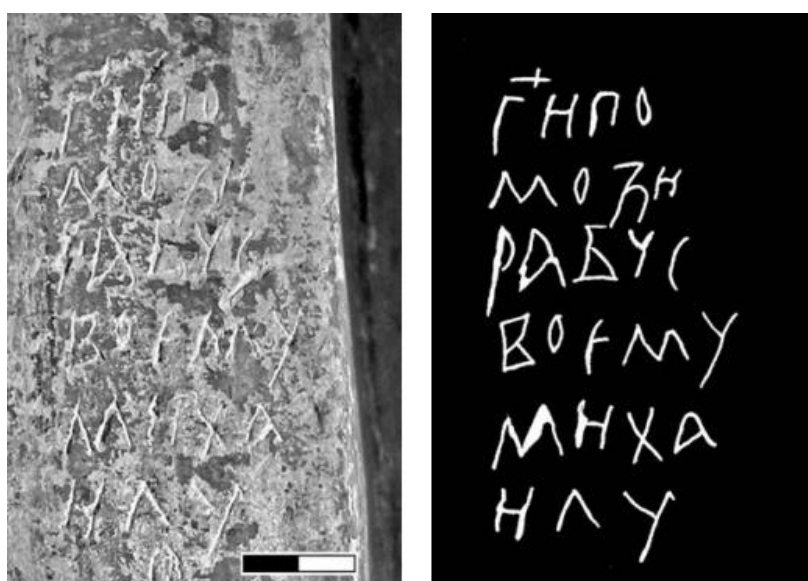
Надпис-молитва матері сина Святополка Стефана (за: Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. / С.А. Высоцкий. К.: Наукова думка, 1966. Вып. 1. С. 152. Рис. 46)

Додаток І

Надпис-молитва матері сина Святополка Іонна (за: Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. / С.А. Высоцкий. К.: Наукова думка, 1966. Вып. 1. С. 166. Рис. 47)

Додаток К

Надпис-молитва матері сина Святополка Михайла (за: Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. / С.А. Высоцкий. К.: Наукова думка, 1966. Вып. 1. С. 170. Рис. 49)

Додаток Л

Коронація Генріха II. Регенсбурзький Сакраментарій. Мюнхен. Баварська державна бібліотека
 (за: Хёфер М. Император Генрих II = Kaiser Heinrich II / Перевод с немецкого М. В. Васиной. /
 М. Хёфер – М.: Транзиткнига, 2006. – С. 114)